નરવીર લાલાજી

નરવીર લાલાજી

લેખકો

કકલભાઈ કોઠારી

ઝવેરચંદ મેઘાણી

સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રણાલય

રાણપુર

આવૃત્તિ પહેલી : ૧ : ૨ : '૨૯

મૂલ્ય : દસ આના

પાકું પૂંઠું : ચૌદ આના

મુદ્રક–પ્રકાશક

અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ

અનુક્રમ

નિવેદન

આ મહાપુરૂષનું ટુંકું છતાં સંગીન ચરિત્ર આપવાની ઉમેદ હોવાથી જરૂરી સામગ્રી મેળવતાં અને વલોવતાં વિલંબ થયો છે; છતાં જેટલું અપાયું છે તેથી અધિક હજુ અપ્રગટ પડયું છે. એમને પોતાને પોતાનું આત્મ-ચરિત્ર લખવાનો આગ્રહ વારંવાર થયેલો, પરંતુ આત્મસ્તુતિને અને એને કટ્ટર વેર હતું. તેથી એમના પ્રાણમાં સંઘરાએલી વાતો તો હવે ખાક થઇ છે, છતાં એમના બચપણના મિત્રો ભાઇ પરમાનંદ, લાલા હંસરાજ વગેરે: તેમજ એમના અંતેવાસી પટ્ટ શિષ્ય લાલા ફિરોઝચંદ : એ બધાની પાસે સદ્ગતનાં ઢગલાબંધ ઉમદા સંસ્મરણો છે. એ તમામ સામગ્રીને પ્રગટ કરવાનો નિશ્ચય લાલા ફિરોઝચંદે કરેલો છે. કદાચ એને વાર લાગશે. આજ તો એ બધાનાં હૃદય વ્યથામાં તેમજ સદ્ગતની સેવા-પ્રવૃત્તિઓને અવિરત રાખવાના પ્રયત્નોમાં ડુબ્યા છે. પરંતુ એ સંઘરેલો ઇતિહાસ જ્યારે બહાર પડશે, ત્યારે અમારે તો આ ભાગની અપૂર્ણતા પૂરવા માટે એક બીજો ભાગ આપવાનો જ રહેશે. એ ... સદ્ગતનાં વિપુલ અને વિસ્મયકારી લેખનોમાંથી પણ યથોચિત દોહન કરી લેવાશે.

આ પુસ્તકની કેટલીએક જરૂરી લેખન-સામગ્રી પૂરી પાડનાર તેમજ ઇતેજારીભર્યો આત્મભાવ ... દર્શાવનાર બંધુ શ્રી શંકરદેવ સિદ્ધાલંકાર (ગુરૂકુલ-સુપા : નવસારી) અમારા આભારના અધિકારી છે. બીજો આભાર લાલાજી રચિત પુસ્તકો પૂરાં પાડનાર બંધુશ્રી રંગીલદાસ કાપડીઆનો થયો છે.

પુસ્તક બે વિભાગમાં વ્હેંચાયું છે: પ્રથમ વિભાગ 'જીવન-કથા'ના લખનાર ભાઇશ્રી કકલભાઇ કોઠારી છે; બીજો 'જીવન-સ્મૃતિ'નો ભાગ ભાઇશ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીએ લખ્યો છે.

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર
રાણપુર : ૧ : ૨ : ૨૯ } પ્રકાશક

નરવીર લાલાજી

:: જીવન-કથા ::

કકલભાઈ કોઠારી

અમેરિકાના દેશવટા પછી

નરવીર લાલાજી

§૧

નિશ્ચેતનોમાં નવચેતના સંચારનારી
રણભેરીનું રણગાન પૂરું થયું....

પણ એના પ્રેરક સૂરના દિગન્તવ્યાપી પડઘા

ગિરિઓ ને ગહ્વરો,
અરણ્યો ને વનરાઇઓ,
નદીતીરો ને જનપદો મધ્યે

હજી ગાજી જ રહ્યા છે........
હજી એ રણભેરી બજે છે........
હજી એ નવચેતનાનો મંત્ર ગુંજે છે !
એ રણભેરી અમર છે !

*

હિમાલયના હિમશ્વેત ગૌરીશંકર સમ ઉન્નત ગિરિશૃંગ ઉપર ઉભીને, પચાસ પચાસ વર્ષ સુધી, એક જ સૂરે, અવિરામ રણભેરી બજાવનાર નરવીર લાલાજી તા. ૧૭મી નવેમ્બર (૧૯૨૮)ના એ અમંગળ શનિવારની

સાંજે પોઢી ગયા. નરોમાં નરોત્તમ, પુરૂષોમાં પુરૂષસિંહ, યોદ્ધાઓમાં યોદ્ધાવર, શહીદોમાં શહીદ-શિરોમણિ, વીરોમાં પણ વીર એવા નરકેસરી લાજપતરાય તેના ત્રીશ કોટિ દેશબંધુઓને વિજોગનાં દુઃખે ઝુરતા છોડી ચાલી નીકળ્યા. જુવાનીના દિવસથી તે જીવનની છેલ્લી પળ સુધી પોતાના આ પરાધીન વતનના પીડિત આત્માનો આર્તનાદ પોકારતા વીર લાજપતે ૬૩ વર્ષની વયે સોડ ખેંચી. તિલક મહારાજ અને દેશબંધુ ચિત્તરંજનના અવસાનનો ઘા હજી રૂઝાયો નથી ત્યાં, હિન્દુસ્થાનના જુવાનોનો આરાધ્ય દેવ, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સીતમગીરી સામે સિંહની ત્રાડે ત્રાડતો હિન્દી રાષ્ટ્રવાદનો અજોડ પ્રતિનિધિ, સ્વાધીનતાનો જીવનભરનો પૂજારી, સ્વરાજ્યનો અટંકી યોદ્ધો લાજપત પણ તેમની પાછળ પગલાં માંડે એ ભારતનું દુર્ભાગ્ય છે. મનુષ્યોમાં મનુષ્યવર સમા, પુરૂષોમાં પુરૂષસિંહ સમા, દેશભક્તોના શિરોમણિ લાજપતના અવસાન ઉપર આજે હિન્દ સમસ્ત અશ્રુપ્રવાહ વહાવી રહ્યો છે.

આજથી ત્રેસઠ વર્ષ પૂર્વે પંજાબના એક અજાણ્યા ગામમાં જન્મેલા એ હિન્દી પુત્રમાં એવું કયું અદ્દભુત તત્ત્વ હતું, કે આજની જુવાન પેઢીનો જન્મ પણ નહોતો થયો તે કાળમાં, સને ૧૯૦૫-'૦૬ના કાળમાં, જ્યારે 'વંદે માતરમ્'ના ઉચ્ચાર એ ભયંકર ગુનોહ ગણાતો અને હિન્દી રાષ્ટ્રવાદનાં કિરણો હજી મુંબાઇ-કલકત્તા સમાં નગરોની મોટી-મોટી મહેલાતોની અટારીઓને જ અજવાળતાં હતાં ત્યારે, કાઠિયાવાડનાં નાનાં નાનાં ગામડાંઓમાં ચુસ્ત સનાતની બ્રાહ્મણો પણ પ્રતિ દિન પ્રભાતે શિવપૂજાની સાથે આ નરવીરની અને તિલક મહારાજની છબીની અનન્ય ભક્તિભાવપૂર્વક પૂજન કરતા? પંજાબના એ નરે હિન્દુસ્થાનના ખુણે ખુણાનાં ગામગામડાંમાં વસતા સામાન્ય ગામડીઆઓનાં દિલ ઉપર, આજથી એક આખી પચ્ચીસી પહેલાં એવું કયું કામણ કર્યુ હતું કે, આ વિદેશી સરકારના વહીવટદારો તેને પકડીને માંડલેના કિલ્લાને માર્ગે લઇ જતા હતા ત્યારે,

લાલાજી હીરો હિન્દુસ્થાનનો,
પાપીએ નાખ્યો કેદ જી !

એવી પુણ્યપ્રકોપથી ભભુકતી લોકકવિતામાં લોકહૃદયની પ્રેમલાગણી આવો પારદર્શક આવિર્ભાવ પામતી ? દેશને ચરણે જીંદગીની પળે પળ અર્પી દઇ, નરસિંહ લાજપતરાયે, નિજના ચારિત્ર્યબળથી, નિજની નિર્ભયતાથી, નિજના સિંહ–સ્વભાવથી, હિન્દની પ્રજાનાં મન આજ સુધી કદાચ કોઇ પુરૂષે જીત્યાં નથી એવાં જીત્યાં હતાં.

લાજપતનું આખું જીવન રાષ્ટ્રોદ્ધારના પુણ્ય યજ્ઞની વેદિ ઉપર એક પવિત્ર આહૂતિ સમું છે. 'હિન્દુસ્થાન એ મારો સ્વદેશ છે, આજે એ પરાધીન દશામાં છે, આજે હિન્દી પ્રજા પતિત છે, આજે મારા આ પ્યારા દેશ ઉપર પરદેશીઓ રાજ્ય ચલાવે છે, મારા દેશની આ બધી સમૃદ્ધિ, આ બધું નૂર લુંટાઇ રહ્યું છે' એવું જે દિવસથી બાળક સમજતો થાય તે દિવસથી–અઢાર વર્ષની તરૂણ વયથી લાજપતે પોતાની જીન્દગી દેશને અર્પી દીધી; અને લાંબાં ૪૫ વર્ષો સુધી–લગભગ અર્ધી સદી સુધી–અનેક અંતરાયો અને વિઘ્નોની વચ્ચે દેશકાર્ય કર્યા કીધું.

સત્તાવન અઠ્ઠાવનનો બળવો બુઝાયા પછી સાત વર્ષે, એ બળવા વેળા પ્રગટેલા હિન્દના આત્મતત્ત્વ સમા લાજપતરાય ૧૮૬૫માં પંજાબના લુધીયાણા જીલ્લામાં જગરાન ગામમાં વણિક કુટુમ્બમાં મુનશી રાધાકૃષ્ણ લાલાને ત્યાં જન્મ્યા. ગરીબ પણ જુના ને ખાનદાન અગ્રવાલ વણિક કુટુમ્બના એ લાલા રાધાકૃષ્ણ સરકારી હાઇસ્કુલના શિક્ષક હતા અને તેમની ટુંકી કમાણીમાંથી તેમનાં પત્ની ઘણી જ ત્રેવડથી સુખપૂર્વક ગુજરાન ચલાવતાં. માતાની એ વ્યવસ્થાશક્તિ, ત્રેવડ અને કુટુમ્બવાત્સલ્યનાં લાજપતરાયે ધરાઇ ધરાઇને વખાણ કરતાં અનેક વખત કહ્યું છે કે 'મોટો થયે મારી આવક જ્યારે હજારોની થઇ, ત્યારે પણ એ શરૂઆતની કરકસરવાળી જીન્દગીના કરતાં લેશમાત્ર વધુ સુખકર આબાદી

અને જાણી નથી; એટલો મારી માતાનો હાથ એ ટુંકી આવ-કમાં પણ બરકત ને રસ પુરતો.'

બાર વર્ષની બાળવયે લાજપતે મહર્ષિ દયાનન્દનાં ભારત રાષ્ટ્રનો પુનરૂદ્ધાર ઉદ્બોધતાં પ્રવચનોનું પાન કર્યું. બાળક લાજપતના પિતા લાલા રાધાકીશને પોતાના પુત્રને એ માર્ગે ઉત્તેજ્યો: અને લાજપત પૂરાં પંદર વર્ષનો ન થયો ત્યાં તો, તેના આ પરાધીન દેશના ઉદ્ધારનાં સ્વપ્નાં સેવતો, દેશોદ્ધારની અનેક યોજનાઓ કરતો એ કટ્ટર દેશભક્ત બન્યો. એ દિવસથી લાજપત પોતાની બધી શક્તિઓ દેશને સમર્પી સુખ અનુભવનાર ભાવનાસેવી દેશસેવક બન્યો અને ત્રેસઠ વર્ષના વયે તેનો શરીરનો સંચો બંધ પડ્યો ત્યારે જ તેની દેશસેવાની અનેકવિધ કરણીઓ પૂરી થઇ.

§ ૨

લાજપતરાયે સૌથી પ્રથમ મહર્ષિ દયાનન્દના ઝુંડા નીચે સૈનિક તરીકે પોતાનું સ્થાન લીધું. ૧૮૫૭ના ગદ્દર પછી હિન્દુસ્થાનમાં અંગ્રેજ અમલ સ્થિર બન્યો હતો, હિન્દના એ પ્રથમ સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધમાં આકરો પરાજય મળ્યા પછી હિન્દી પ્રજા નિરાશ અને ભગ્નહૃદય બની હતી, અંગ્રેજ કારભારી-ઓની અસર નીચે હિન્દુસ્થાનના મનુષ્યત્વનો ધીમે ધીમે પણ સ્થિર ગતિએ નાશ થઇ રહ્યો હતો, ખડાયામાં ખાપણ લઇને ભમનાર શૂરા યોદ્ધાઓની અને સ્વાધીનતાના પ્રેમમાં દુનિયામાં કોઇથી ઉતરે નહિ એવા બહાદૂર સ્વાતંત્ર્ય-પ્રેમીઓની કોમ કારકુનો અને મહેતાઓની કોમ બની રહી હતી. એ જોઇ જેમ દયાનન્દ ઉકળી ઉઠ્યો અને એ વિનાશન-ક્રિયાને અટકાવવા કમર કસી, તેમ તેનો અનુયાયી લાજપત પણ ઉકળી ઉઠ્યો અને જો જીન્દગીની કુરબાનીથી આ ક્રિયા અટકી પડતી હોય તો તે રીતે પણ તે અટકાવવા કટિબદ્ધ થયો.

લાજપતરાયના જુવાનીના દિવસોમાં પંજાબમાં આર્ય-સમાજનું પરિબળ હતું; લડાયક જુસ્સાથી ઉભરાતા આર્યસમા-જીઓ દયાનન્દના બોધ મુજબ ભારતીય પ્રજાના નવવિધાનના કાર્યમાં એકાગ્ર બન્યા હતા. એ કાર્યની ત્રણ પંજાબી જુવાનોએ સરદારી લીધી: લાલા હંસરાજ, ગુરૂદત્ત વિદ્યાર્થી અને લાલા લાજપતરાય. આર્યસમાજના આ ત્રણે સરદારો, જેમને પૂરાં વીશ વર્ષ પણ ન્હોતાં થયાં, જેમનાં મ્હોં ઉપર મુછનો દોરો પણ ન્હોતો ફૂટ્યો, એવા ભાવનાભીના જુવાનો હતા. 'જુવાન, જગતનું પુનર્વિધાન કરવાની જુમ્મેદારી તારે શિરે છે, નૂતન જગતનું સર્જન તારે હાથે થવું જોઇએ' એ યુગાદેશને લાજપત, હંસરાજ અને ગુરૂદત્તની ત્રિપુટિએ બરાબર ઝીલ્યો.

લાજપત, હંસરાજ અને ગુરૂદત્ત—એ ત્રણે જુવાનોએ, મુર્દાઓમાં નવ પ્રાણ પૂરતી, સ્વાધીનતાને માટે શોણિત માગતી, અજબ પ્રેરણાવંત વાણીના બળે પંજાબીને ખડો કરી દીધો. ત્રણે જુવાનો અભ્યાસ કરતા, વિદ્યાલયમાં મોખરે રહેતા, ભાષણો કરવા ભટકતા, વેદાર્થના વાદવિવાદ કરતા અને આજે લાહોર તો કાલે હીસાર એમ સર્વત્ર ભટકીને આગામી જંગને માટે જનસમુદાયને ઢંઢોળતા. હંસરાજ યોજનાઓ યોજતા, ગુરૂદત્ત પ્રેરણા અર્પતા અને લાજપતરાય કર્મવીરના વેગથી એ યોજ-નાઓને સ્થૂલાકાર આપતા. આમ, સ્વામી દયાનંદ પછી આર્ય-સમાજની સંસ્થા અને પ્રવૃત્તિને આ ત્રણે જણે એટલી ચેતનવંત ને પ્રબળ બનાવી મૂકી કે એ સંસ્થાના સરજનહાર તરીકે મહર્ષિ દયાનંદ પછી કોઇનું નામ મૂકી શકાય તો એ ત્રિપુ-ટિનું જ. પોતાની ભાવનાના રંગ, અંતરનું જોમ, અંગનું ચેતન અને કમાણીનું સઘળું ધન એ પ્રવૃત્તિ પાછળ રેડીરેડીને એ ત્રણે જુવાનોએ પંજાબમાં સામાજિક, ધાર્મિક અને કેળ-વણીનાં નવસર્જન માંડ્યાં.

આ ત્રણ જુવાનોના અદમ્ય ઉત્સાહ અને અથાક પરિશ્રમને પરિણામે ૧૮૮૬ના જુનની પેલી તારીખે લાહોરમાં

'દયાનન્દ એંગ્લો વેદિક કૉલેજ'નો પાયો નંખાયો. હિન્દી ભાષાનો પ્રચાર કરવો, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી જ્ઞાન ફેલાવવું અને ઔદ્યોગિક જ્ઞાન પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન કરવો—એવા ઉદ્દેશથી પંચનદોના મુલકમાં મંડાયેલી આ કૉલેજ તે કાળે તો પંજાબમાં એક અને અદ્વિતીય હતી અને આજે પણ વિદ્યાર્થી-સંખ્યા અને શિક્ષણની ઉત્તમતામાં તે સૌથી પહેલી ઉભી છે. લાજપત, હંસરાજ, ગુરૂદત્તની ત્રિપુટિએ તો આ કૉલેજ સરકારી શિક્ષણખાતાથી સ્વતંત્ર રહીને, રાષ્ટ્રપ્રેમના પાઠ શીખવતા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પ્રયોગ કરવા કાઢેલી. પણ એ ભાવના પૂર્ણપણે પાર ન ઉતરી—એ કૉલેજ આજે પંજાબ યુનીવરસીટીની સાથે જોડાયેલી છે. પણ એ છતાં, ત્રણ જુવાનીયાઓ એક કૉલેજ સ્થાપે અને તેના પાયા આવા સુદ્દઢ નાંખે, એ વસ્તુ તો દુનિયાના ઇતિહાસમાં પણ વિરલ છે. લાજપતનું ઘડતર એવાં જબ્બર કામો આરંભી શકે અને પાર ઉતારી શકે એવી અસામાન્ય ધાતુનું હતું.

§૩

વિદ્યાર્થીકાળમાં કૉલેજની સ્થાપના કરનાર લાજપતરાયનો સ્થૂલ દેહ નબળા બાંધાનો હતો અને તેના અતિશય લાગણીપ્રધાન સ્વભાવને કારણે તેની તબીયત કાયમ નબળી રહેતીઃ એ છતાં વિદ્યાલયની બહાર જેમ એ નવચેતન અને નવપ્રેરણાના ઝંડાધારી તરીકે ઘૂમતો, તેમ વિદ્યાલયમાં એ સદા સૌને મોખરે રહેતો. લાજપતરાયનું વિદ્યાર્થીજીવન અતિ તેજસ્વી હતું.

લાજપતે પંજાબ યુનીવરસીટીની કાયદાની પદવી લીધી અને હિસારમાં વકીલાત માંડી. કુનેહભરી વેધક બુદ્ધિ અને તેજસ્વી વકતૃત્વશક્તિને પ્રભાવે તેણે પોતાના ધંધામાં પ્રતિષ્ઠા

જમાવી અને હિસારના વકીલોમાં અગ્રણીપદ મેળવ્યું. પણ ધંધા કરતાં તેને બીજી ઉચ્ચતર વસ્તુઓની પરવા-લગની વધુ હતી, એટલે સમૃદ્ધિની છોળો ઉડાડતી વકીલાતના ધંધાની મહ-ત્વાકાંક્ષા તજીને તેણે પ્રાંતના સમુદ્ધારના કાર્યમાં જ જીવનશક્તિ ઠાલવવા માંડી. અહીં પણ પોતાને અનુકૂળ અને સહૃદયી મિત્રો તથા સહકારીઓ મળી રહ્યા. તેમાં, પોતાની જિન્દગી આખીની કમાણી શિક્ષણ અને બીજાં ક્ષેત્રોમાં અર્પણ કરી દેનાર દાન-વીર પંડિત લાજપતરાય તથા 'પંજાબી' પત્રના આદ્ય સ્થાપક લાલા જસવંતરાયના પિતા લાલા ચુડામણિ એ બે મુખ્ય હતા.

આ બધા મિત્રોની સાથે કેવળ પ્રગતિમાન પંજાબનાં જ નહિ, પણ સ્વાધીન ભારતનાં સ્વપ્નાં સેવતા જુવાન લાજપતને હવે હિસારનું ક્ષેત્ર સંકુચિત લાગવા માંડયું. વળી દયાનન્દ કોલેજની સ્થાપના કર્યા પછી લાજપતરાયનું બધું લક્ષ એ કોલે-જને સુદૃઢ બનાવવા અને વિસ્તારવા તરફ વળ્યું. એટલે ૧૮૯૨ના પ્રારંભમાં લાહોર જઈ અખાડો નાંખ્યો. પોતાની અસામાન્ય બુદ્ધિપ્રતિભા, સંસર્ગમાં આવનારની અંદર ચેતનની ચીનગારી મૂકનારી દેશદાઝ અને મોહક વ્યક્તિત્વના પ્રભાવે, જુવાન લાજ-પતરાયે જોતજોતામાં લાહોરમાં પોતાને માટે માનવંતું સ્થાન કરી લીધું. લાજપતરાયનું કુટુમ્બ ગરીબ હતું, છતાં તેણે પોતાની વકીલાતની આવકમાંથી માત્ર ખર્ચ જોગી રકમ રાખી બાકીની દયાનન્દ કોલેજના દ્રવ્યકોષમાં આપવા માંડી. અને એ ઉપરાંત, પંજાબનાં અન્ય ગામો અને શહેરોમાં શારદામંદિરો-કુમારો અને કુમારિકાઓ માટેની શાળાઓ-સ્થાપવા અપાર ઝહેમત લેવા માંડી. આજે આર્યસમાજ વાર્ષિક દશ લાખ રૂપિયા ખર્ચી સંખ્યાબંધ સંસ્થાઓ ચલાવે છે, જેમાંનો મોટો ભાગ પંજાબમાં જ છે. પંજાબની એ સંસ્થાઓમાંની ઘણીયેની ઈંટો ઉપર લાજ-પતનું નામ અમર અક્ષરે લખાયેલું છે. લાજપતની જુવાનીનો પ્રથમ દશકો આર્યસમાજની પતાકા નીચે આવું રચનાત્મક કામ કરવામાં જ વ્યતીત થયો.

સ્વાધીનતાની ઝંખના ઝંખતા જુવાન લાજપતરાયને આર્ય-સમાજનું ક્ષેત્ર સંકુચિત પડ્યું : દેશબન્ધુઓની સેવા અને દેશોદ્ધારની ધગશથી ધગતા લાજપતની નજર હિન્દના કંગાલ જનસમુદાય ઉપર પડી. તેણે તેમની કંગાલીયત અને ગરીબીને મીટાવવાનાં સ્વપ્નાં સેવવા માંડ્યાં. લાજપત જેમ જેમ દુનિયાની બીજી પ્રજાઓના ઇતિહાસ વાંચતો ગયો અને તેમની સાથે હિન્દની હાલત સરખાવતો ગયો, તેમ તેમ તેને જ્ઞાન થતું ગયું કે 'આ બધી પ્રવૃત્તિઓ ઠીક છે: દુષ્કાળપીડિતોને અન્ન આપવું, અનાથોને આશ્રય આપવો, શિક્ષણસંસ્થાઓ સ્થાપવી, સમાજ-સુધાર કરવો, જુવાનોને દેશપ્રેમ પ્રેરિત બનાવવા: એ બધી જરૂર ઉપયોગી પ્રવૃત્તિઓ છે: પણ જ્યાં સુધી દેશની રગેરગમાં પ્રસરી ગયેલું પરાધીનતાનું ઝેર મારી શકાય નહીં, જ્યાં સુધી હિન્દી પ્રજાજનો તેમના ઘરમાં ગુલામ મટી માલિક બને નહીં, ત્યાં સુધી ધ્યેય અસિદ્ધ જ રહેશે.' લાજપતે ઉંડા અવલોકન અને અભ્યાસ પછી અગ્નિના અક્ષરોએ પોતાની જીવનપોથીમાં સિદ્ધાન્ત લખ્યો કે 'જ્યાં સુધી રાજદ્વારી બેડીઓ તૂટે નહીં, જ્યાં સુધી હિન્દી પ્રજાજનો તેના ગુલામ મટી માલીક બને નહીં, જ્યાં સુધી હિન્દી લલાટ ઉપરના 'લાકડાંનો વાઢનાર અને પાણીનો વહેનાર'ના કલંકલેખ ભુંસાય નહીં, ત્યાં સુધી હિન્દી જનસમુદાયની કંગાલી-યતનો કોઇ ઇલાજ નથી. પ્રત્યેક હિન્દીએ સૌથી પ્રથમ હિન્દની રાજકીય પરાધીનતા મિટાવવા મથવું જોઇએ: રાજકીય પરા-ધીનતાના નાશની સાથે બીજી બધી યે પરાધીનતાઓનો નાશ થશે.' આમ, લાજપતરાયે રાજકીય યોદ્ધાનો વાંગ સજ્યો અને જીવનાંત સુધી તે પહેર્યો. લાલાજીના કેસરીયા વાધા, લાલાજીના સ્થૂળ દેહને લાહોરના નદીતીરે અગ્નિસંસ્કાર થયો ત્યારે જ ઉતર્યા.

જીવનભર સ્વાધીનતાના રણાંગણમાં જ ઝુઝવાનો નિરધાર કર્યા પછી લાજપતરાયે દેશદેશના સ્વાતંત્ર્યવીરોની દોસ્તી કરવા માંડી. લાજપતરાયે ઇતિહાસની કિતાબોમાં કોઇ સમાનધર્મીની રાહ જોતા પડેલા મેઝીની અને ગેરીબાલ્ડી, વોશીંગ્ટન અને

લીંકન વગેરે વીરોની મૈત્રી સાધી. લાજપતરાયે એમના જીવનની પારાયણ કરી. લાજપતરાય ઉપર ખાસ કરીને ઓગણીસમી શતાબ્દિના ઈટાલીયન શહીદોએ—મેઝીની અને ગેરીબાલ્ડીએ—ભારે અસર કરી. લાજપતરાયે આત્માના અમર રસનાં શાહીમાં લેખિની બોળીને એ બન્ને વીરોની પ્રેરક જીવનકથાઓ લખી. આજ દિવસ સુધી લાજપતરાયની લખેલી એ જીવનકથાઓ પંજાબમાં જુવાનો વાંચે છે અને અવનવી પ્રેરણા અનુભવે છે. લાજપતરાયે હિન્દી ઇતિહાસમાંથી પણ 'અમર મહાજનો'નો પરિચય કર્યો અને તેમની પણ બિરદાવલી લખી. લાજપતરાયે અશોક અને શિવાજી, દયાનન્દ, અને કૃષ્ણચંદ્રની જીવનકથાઓ લખી પંજાબી જુવાનની પાસે મૂકી. લાજપતરાયે એ રીતે, જીવનભર કઠોર સૈનિક-જીવન જીવવાની પ્રેરણા મેળવી લીધી. લાજપતરાયના સ્વદેશપ્રેમની જ્યોતમાં મેઝીની સમા સ્વાતંત્ર્યવીરોની જીવનકથાઓના અભ્યાસથી એવું દીવેલ સીંચાયું કે એ જ્યોત, ગમે તેવા ઝંઝાવાતોમાં, ગમે તેવા તોફાનમાં, કોઈથી ઓલવાઈ જ શકે નહીં. લાલાજી જીન્દગીની અર્ધી સદી એકાગ્ર ભાવે દેશને ચરણે ધરી શક્યા તેનું રહસ્ય તેમના આ પૂર્વ તૈયારીમાં રહેલું છે.

§૪

મેઝીની સમી દેશદાઝની જ્વાળાથી પ્રજ્વલિત બનીને, મેઝીનીના હિન્દી અવતાર સમા લાજપતરાય રાજકીય ક્ષેત્રમાં ઉતર્યા. ૧૯૦૭માં એક દિવસ બ્રિટિશ સત્તાધીશોએ તેમને દેશપાર કર્યા ત્યાં સુધી તેણે, પરાધીનતાનું પિંજર તોડવાને તરફડતા વનરાજની ત્રાડે, આખા હિન્દુસ્થાનને ગજાવી મૂક્યું. બીજી પાસ, લાજપતરાયે ૧૮૯૭ના દુષ્કાળ વેળા તેના દુષ્કાળ-પીડિત દેશબાંધવોની વ્હાર અર્થે જબ્બર રાહત-પ્રવૃત્તિ આદરી.

૧૮૯૯–૧૯૦૦માં પડેલા બીજા દુષ્કાળ વેળા પણ એ માનવતાની મૂર્તિએ હિન્દુસ્થાનના પ્રાન્તોમાં ભમીને ભૂખ્યાંઓની ભૂખ ભાંગી અને વસ્ત્રહીનોને વસ્ત્રો પૂર્યાં. મધ્યપ્રાન્ત, બંગાળ, રાજપુતાના વગેરે સ્થળોએ હજારો હિન્દુ અનાથોને લાજપતરાયે પોતાની રક્ષા નીચે લીધા. એ વેળા વિદેશી પાદરીઓ હિન્દુ અનાથ બાળકોને ભરમાવી તેમને ઇશાઇ ધર્મમાં વટલાવવાની પ્રવૃત્તિ ચલાવતા જોઇ, લાજપતરાયે પાદરીઓની એ વટાળ-પ્રવૃત્તિની સામે ત્રાડ પાડી અને હજારો હિન્દુ બાળકોનો હિન્દુ-ત્વનો વારસો કાયમ રાખ્યો. લાજપતરાયના ઉગ્ર રાજકીય પ્રચારકાર્યની સાથોસાથ, સામાયિક જનસમૂહના સુખદુઃખમાં હમદર્દીભર્યો ભાગ લેનારી તેમની આ પ્રવૃત્તિએ, તેમને પ્રજાના સાચા નાયક બનાવ્યા. લાજપતરાય તેમની પાંત્રીશ વર્ષની વયે અખીલ હિન્દમાં નામના ધરાવતા નેતાવર બન્યા.

લાજપતરાયે ૧૮૮૮ની સાલથી મહાસભામાં ભાગ લેવો શરૂ કર્યો હતો. ૧૮૮૮ની અલાહાબાદની મહાસભા વેળા તેણે સર સૈયદ અહમદને ઉદ્દેશીને લખેલા પત્રો હજીયે મશહુર છે. એ પત્રોમાં લાજપતરાયે સર સૈયદ અહમદની મનોદશાના પલટા ઉપર–રાષ્ટ્રવાદી સર સૈયદ કોમવાદી સર સૈયદ બન્યા તે પરિવર્તન ઉપર–સખ્ત ફટકા લગાવ્યા છે. લાજપતરાયના એ પત્રોથી એ કાળમાં સનસનાટી થયેલી. જુવાન લાજપતરાયનો અભ્યાસ, કલમની શકિત, દેશદાઝ અને સૌથી વિશેષ નિર્ભય-તાએ તે કાળના રાજકીય કાર્યકરોના દિલ ઉપર ઉંડી અસર કરી. ત્યાર પછી તો લાજપતરાય નિયમિત રીતે મહાસભાની કાર્યવાહીમાં ભાગ લેતા અને મહાસભાના રાજકારણના ઘડતરમાં સબળ હિસ્સો પૂરતા. ૧૯૦૫ની સાલ સુધીમાં લાજપતરાયે મહાસભાની છાવણીમાં એવી સરસ પ્રતિષ્ઠા જમાવેલી કે એ વર્ષમાં વિલાયતમાં પ્રચારકાર્ય અર્થે એક પ્રતિનિધિમંડળ મોકલવાનો નિર્ણય થયો ત્યારે સર્વાનુમતે ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલે અને લાજપતરાયની પસંદગી થઇ. લાજપતરાય યુરોપના પ્રવાસે નીકળ્યા.

પંજાબનો સિંહ ગોખલેજીની સંગે વિલાયત પહોંચ્યો. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદે હિન્દી પ્રજાનું કેવું કચ્ચરઘાણ વાળી નાખ્યું છે એ પંજાબ–કેસરીએ તેની જ્વાલા ઝરતી વાણીમાં વિલાયતી પ્રજાને સમજાવ્યું. લાજપતરાયે સંખ્યાબંધ સભાઓ સમક્ષ ભાષણ કર્યાં : વિલાયતના કામદાર, પ્રજાશાસન-વાદી, સામ્યવાદી વગેરે પક્ષોના અગ્રેસરોના દિલ ઉપર ઉંડી અસર કરી અને 'હિન્દની પ્રજા જાગી છે અને તે સામ્રાજ્યવાદની ધુંસરી ફેંકી દેવા ચાહે છે' એવા ખબર કર્યા. લાજપતરાય ઇંગ્લાંડનો પ્રવાસ પૂરો કરીને યુરોપના બીજા દેશોની મુસાફરીએ નીકળ્યા: અને પછી અમેરીકાનું નિરીક્ષણ કરવા ઉપડ્યા. લાજપતરાયે અમેરીકાની શિક્ષણ–સંસ્થાઓનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો અને હિન્દમાં શિક્ષણકાર્ય કરતી સંખ્યાબંધ આર્યસમાજી સંસ્થાઓમાં કઇ કઇ દિશામાં સુધારા વધારા થઇ શકે તે જોયું. લાજપતરાય અમેરીકાથી પાછા ઇંગ્લાંડ આવ્યા અને ત્યાંથી હિન્દ પાછા આવવા નીકળ્યા. ઉઘાડી આંખોએ બધું જોતા અને સ્વાધીનતાની ધગશથી સળગતા લાજપતરાય ઉપર યુરોપ–અમેરીકાના પ્રવાસે ઉંડી અસર મૂકી, લાજપતરાયને નવી દૃષ્ટિ આપી, તેની દેશદાઝને દ્વિગુણિત બનાવી.

લાજપતરાય સ્વદેશ પાછા પધાર્યા: લંડનથી પ્રસિદ્ધ થતા મહાસભાના મુખપત્ર 'ઇન્ડીયા'માં યુરોપ–પ્રવાસનાં ચિરઃસ્મરણીય 'સંસ્મરણો' લખ્યાં. લાજપતરાયે લખ્યું કે: "કોઇપણ દેશપ્રેમી હિન્દી ઇંગ્લાંડની અને યુરોપના બીજા દેશોની ચાહે તેટલી ટુંકી સફર કરીને વિદેશ પાછો ફરે ત્યારે તેના મન ઉપર એક સુદૃઢ છાપ છપાયા વિના રહે જ નહીં કે યુરોપના વાતાવરણમાં રાજકીય સ્વાધીનતા અને સ્વાશ્રયની ઉગ્ર ઝંખના ભરી છે અને એ જ લક્ષણ પશ્ચિમને પૂર્વથી જુદું પાડે છે. તમે લોકશાસિત ઇંગ્લાંડમાં ભમો, તમે નૃપતિશાસિત જર્મની જુઓ, તમે આપખુદ રશિયામાં રઝળો, તમે પ્રજાસત્તાક ફ્રાન્સમાં જાઓ, તમે જ્યાં જાઓ ત્યાં, યુરોપમાં પ્રજાશાસનનો આદર્શ પૂજાઇ રહ્યો

છે. ધર્મમંદિરની વ્યાસપીઠ ઉપર કે જાહેરસભાના માચડા ઉપર કે અખબારના લેખમાં-સર્વત્ર એક જ નાદ ગાજી રહ્યો છે: 'પ્રજાશાસનના માર્ગમાં અંતરાય નાંખવા ઇચ્છતા અથવા મથતા જૂલ્મગારોને અને આપખુદોને ફગાવી દ્યો; પ્રજા-અભિલાષોને કચડવા માંગતા અથવા પ્રગતિના રથને રોકવા ચાહતા સીતમગારોને ફેંકી દ્યો.' યુરોપ આખું એ યુદ્ધનાદથી ગાજી રહ્યું છે."

§૫

બંગભંગનો કાળ આવ્યો. બંગીય પ્રજા ખળભળી ઉઠી. હિન્દુસ્થાનના રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનના ઇતિહાસમાં નવો તબક્કો મંડાયો. 'હિન્દ આમાર દેશ, હિન્દ આમાર જનની, વન્દે માતરમ્'ના જયનાદોથી ગગન-અને સાથે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદીઓની છાતી ભેદાઇ રહી. એ નવી જાગૃતિના ત્રણ નેતાઓ હિન્દને સાંપડયા: બંગાળમાં બિપિનચંદ્ર પાલ, પંજાબમાં લાલા લાજપતરાય અને દક્ષિણમાં તિલક મહારાજ. લાલ, બાલ અને પાલને જુવાન હિન્દીએ આરાધનીય દેવને સ્થાને સ્થાપ્યા. લાલ-બાલ-અને પાલની ત્રિપુટિએ આખી હિન્દી પ્રજામાં નવચેતન મૂકયું. 'બળવો થશે? ક્રાન્તિ થશે? સામ્રાજ્યનો અસ્ત થશે?' એવી ભીતિએ બ્રિટિશ કારભારીઓ ધ્રુજી રહ્યા. ૧૯૦૭ની સાલમાં હિન્દુસ્થાનની પ્રજાની જીભ ઉપર ત્રણ જ નામનું રટણ થઇ રહ્યું: 'ધન્ય લાજપતરાય, ધન્ય બિપિનચંદ્ર, ધન્ય તિલક મહારાજ!' બંગબંગનો એ કાળ જેમણે જોયો હશે, તે ભાગ્યેજ ભૂલી શકશે. આજે પણ તેની સ્મૃતિમાં તે તાજો જ હશે. લાલ-બાલ-અને પાલની ત્રિપુટિએ નવો ઇતિહાસ રચ્યો, નવી પ્રજા ઘડી, નવું ભારતવર્ષ સર્જ્યું.

બ્રિટિશ સરકાર એ કેમ સાંખી શકે? સરકારી મંત્રણાગૃહોમાં ગુપ્ત નિર્ણય થયા કે ક્રાન્તિવાદી, બળવાખોર લાજપત-

રાયને હિન્દમાંથી ખસેડવા જોઇએ ; અને ૧૮૧૮ના રેગ્યુલેશન ત્રણ મુજબ, લાજપતરાયને એક દિવસ, તેના ઘરમાંથી ગુપ્ત રીતે સરકારી પોલિસે ઉપાડયા અને ઠેઠ બર્મામાં માંડલેના કિલ્લામાં મૂકયા. લાજપતરાયની આવી અચાનક દેશપારીથી આખો દેશ ખળભળી ઉઠયો : અખબારો, જાહેરસભાઓ, જાહેરસંસ્થાઓ, વિદ્યાર્થીમંડળો–ચોમેરથી સરકારના આ હીચકારા કૃત્ય સામે વિરોધનો મારો ચાલ્યો. હિન્દમાં કોઇ અજબ જાગૃતિ આવી. લાજપતરાય થોડા મહિના માંડલેમાં 'સરકારની મહેમાનગતી' ભોગવી પાછા આવ્યા: 'દેશપારીની મારી કથની'માં એ વીતકની આખી કથા હિન્દી પ્રજા પાસે મૂકી. લાજપતરાયની ચૈતન્યદાયી લેખિનીએ લખાયેલી એ કથની વાંચી હિન્દી પ્રજાએ નવી પ્રેરણા મેળવી–આજે યે હિન્દી જુવાન એ પુસ્તકના વાચનથી નવ પ્રેરણા મેળવે છે. લાજપતરાયની દેશપારીએ જેલનો ભય તોડ્યો, દેશસેવકની દેશસેવાના રાહમાં માંડલે અવશ્ય આવે જ છે એવો નિર્ભયતાનો બોધ બોધ્યો.

માંડલેથી પાછા પધારીને લાલાજીએ–લાજપતરાય હવે દેશભરમાં લાલાજીના માનવાચક નામથી જ ઓળખાતા-ફરીવાર દેશકાર્યની ધુરા હાથમાં લીધી. તેણે ફરીવાર ગર્જના કરી કે : 'કોઇની મહેરમાં હું માનતો નથી. સરકારની કે અંગ્રેજોની મહેરથી હિન્દને સ્વરાજ્ય નહીં મળી શકે. સરકારના ફગાવેલ: સુધારાના ટુકડા–બુકડાથી સંતોષ માનવાથી પ્રજા નહીં ઘડી શકાય : તેમ સરકારની દમનનીતિ પ્રજાના ઘડતરકાર્યને નહીં અવરોધી શકે કે પ્રજાના જુસ્સાને નહીં તોડી શકે. હિન્દીઓને માટે મુક્તિનો એક જ માર્ગ છે. હિન્દીઓએ દેશદાઝને ધર્મનું સ્થાન આપવું જોઇએ અને એ દેશદાઝના ધર્મ માટે જીવવાની અથવા મરવાની આકાંક્ષા કેળવવી જોઇએ.' એ સન્દેશ સાથે લાલાજીએ ફરી વાર હિન્દના રાજકીય ગગનમાં મહાગ્રહના પ્રકાશે પ્રકાશવા માંડયું. દિવસે દિવસે લાલાજીની પ્રભા વધતી જ ગઇ. ૧૯૧૪ માં લાલાજી યુરોપ-અમેરિકાને પ્રવાસે ઉપડ્યા ત્યાં સુધીમાં

તો હિન્દની જાહેર પ્રવૃત્તિનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં તેની-પંજાબના શેરની-હાક બોલતી થઇ ગઇ હતી. ૧૯૦૭ની સુરતની ઐતિહાસિક મહાસભા, સમાજ-સુધાર, સ્વદેશી-પ્રચાર, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સંસ્થાઓનો વિસ્તાર-એ બધાં લાલાજીના જીવનનાં એ કાળનાં મહત્ત્વનાં પ્રકરણો છે.

§ ૬

લાલાજી ૧૯૧૪માં અમેરીકાની યાત્રાએ ઉપડ્યા પછી યુરોપીય મહાયુદ્ધ જાગ્યું. બ્રિટિશોની સામે સદા પડ્ડા- બાજી ખેલનાર, દિલની વાત સ્પષ્ટ કઠોર વાણીમાં સદા નિર્ભયપણે સંભળાવનાર, સ્વાધીનતાનો જીવનભરનો જોદ્ધો લાલાજી બ્રિટિશ સત્તાધીશોની આંખમાં કંટક સમાન ખુંચતો. લાલાજી ક્રાન્તિવાદી છે, મોકો મળ્યે ગદ્દરની સરદારી લ્યે તેવા છે, તેની સરદારી નીચે બોમ્બનાં કારખાનાં ચાલે છે, એવી એવી માન્યતાઓ સરકારી મંડળોમાં પ્રવર્તતી. એટલે વિગ્રહ દરમ્યાન લાલાજીને હિન્દમાં પાછા આવવાની મના થઇ. લાલાજીએ આ ફરજીઆત દેશપારીનો સુન્દર ઉપયોગ કર્યો. તે અમેરીકાના પ્રાન્તે પ્રાન્ત અને નગરે નગર ભમ્યા અને હિન્દની પરાધીન હાલતનો ચિતાર આપનારાં વ્યાખ્યાન આપી અમેરીકાને ખળભળાવ્યું. હિન્દની દુર્દશાના આંકડાઓ અને હકીકતોને પુસ્તક પત્રિકા અને અખબારી લેખો તરીકે પ્રગટ કરી હિન્દ પરત્વે જગતનો પ્રજામત કેળવ્યો. સત્તાવાર રીતે જાહેર થયું છે કે લાલાજીના અમેરીકાવાસ દરમ્યાન તેણે ઓછામાં ઓછી દશ લાખ પત્રિકાઓ પ્રગટ કરી; 'યંગ ઇન્ડીયા'-'તરૂણ હિન્દ' નામનું પુસ્તક લખ્યું, જેને હજી ગયા વર્ષ સુધી જ હિન્દ પ્રવેશની મનાઇ હતી; અને હિન્દના સંબંધમાં સાચું જ્ઞાન પ્રસારવા 'ઇન્ડીઅન બ્યુરો' નામની સંસ્થા કાઢી. બીજી પાસ

અમેરીકા બેઠાં બેઠાં તેણે 'મોડર્ન રીવ્યુ' વગેરે પત્રોમાં સતત્ લેખો લખીને હિન્દને જગતની પ્રગતિથી માહિતગાર રાખ્યા કીધું. લાલાજીની એ સેવાઓ ન ભૂલાય તેવી છે.

પણ લાલાજી સમા નરને, આ બધી અનુપમ સેવાઓ કરતાં છતાં, પરદેશમાં કેમ જંપ વળે? માતૃભૂમિની અને દેશબંધુઓની પ્રત્યક્ષ સેવા કરવા તલસતા લાલાજીને વિદેશવાસ બહુ વસમો લાગ્યો. ૧૯૧૯માં જલીયાંવાલાની કત્લના સમાચાર લાલાજીને અમેરીકામાં પહોંચ્યા. એટલે તો લાલાજીને ભારે વેદના થવા માંડી. ૭ ૭ વર્ષ થયાં સ્વદેશથી બાર હજાર માઇલના અંતરે વસતા લાલાજી 'યંગ ઇન્ડીયા' પત્રમાં ૧૯૧૯ના ઓગસ્ટ માસમાં નીચે મુજબ વેદના વ્યક્ત કરે છે: હિન્દુસ્થાનમાં વેગબંધ બનાવો બન્યે જાય છે અને હૈયામાં દેશદાઝ ધારતા અને દેશજીવનમાં ભાગ લેવા ઝંખતા પ્રત્યેક હિન્દીને લાગવું જોઇએ કે મારૂં સ્થાન આ સમયે મારા દેશબંધુઓની વચ્ચે છે નહિ કે બાર હજાર માઇલને અંતરે મુકાબલે સુખ, શાન્તિ અને સલામતીના મુલકમાં. યુદ્ધના કાળમાં મારે અમેરીકામાં રહેવું પડ્યું તે માટે મને મુદ્દલ અફસોસ નથી થતો, પણ હવે, અત્યારે મારા દેશજનો જબ્બર અંતરાયોની સામે મહાન્ વિગ્રહ આરંભી રહ્યા છે ત્યારે મારો હિસ્સો પૂરવાને હું હિન્દમાં નથી એ વિચારે હું બહુ અકળાઉં છું; હું કોઇ ભારે અપરાધ આચરી રહ્યો હોઉં એમ મને લાગે છે....હું મારા દેશબંધુઓને માટે અત્યારે કંઇ જ કરી શકતો નથી એ ખ્યાલે મને અત્યંત વેદના થઇ રહી છે. હિન્દ—સ્વરાજ્યને માટે જગતની સહાનુભૂતિ મેળવવી એ સારૂં કામ છે: પણ સાચું કામ તો હિન્દુસ્થાનમાં જ કરવાનું છે. હિન્દના સ્વરાજ્યનો સંગ્રામ હિન્દમાં જ ખેલાવો જોઇએ અને તે હિન્દીઓએ જ ખેલવો જોઇએ.' આખરે શહેનશાહના ઢંઢેરાએ લાલાજીને માટે પોતાના પ્રિય વતનમાં પાછા ફરવાનું શકય બનાવ્યું અને લાલાજીએ ૧૯૨૦ના ફેબ્રુઆરી માસની ૨૦મી તારીખે હિન્દમાં પગ મૂક્યો.

§ ૭

૧૯૨૦ની સાલમાં લાલાજીએ હિન્દમાં પગલાં કર્યાં, ત્યારે હિન્દની સારી શકલ બદલાઇ ગઇ હતી. જુના નેતાઓ, જુની વિચારસરણી, જુની ભાવનાઓ, જુની સંસ્થાઓ જાણે પાતાળમાં ઉતરતાં જતાં હતાં અને તેમની પાછળથી નવા નેતાઓ, નવા આદર્શો, નવી વિચારસરણી, નવી ભાવનાઓની વિરાટ મૂર્તિઓ જાણે પ્રગટ થતી હતી. લાલાજીએ હિન્દમાં પગ મૂકતાં જ નવું હિન્દ જોયું, સ્વરાજ્યને માટે અધીરો બનેલો જનસમાજ જોયો, અધિકારો અને હક્કોની અસ્મિતાથી દેદીપ્યમાન નવી પ્રજા જોઇ. લાલાજીએ ગાંધીયુગનો—અસહકારયુગનો પ્રારંભ થતો જોયો. લાલાજીએ પંજાબની કત્લથી અને ખિલાફતના અન્યાયથી સારી હિન્દી પ્રજા સળગી ઉઠેલી જોઇ; 'આ સેતાની સરકારની હું જડ ઉખેડી નાંખવા માંગું છું, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો અસ્તકાળ નજીક આવ્યો છે' એવા પડછંદાઓથી હિન્દની દિશાઓ ગાજતી લાલાજીએ જોઇ. સ્વાધીનતાને માટે તલસતો, હિન્દી પ્રજાને મર્દ બનતી જોવાને ઝંખતો લાલાજીનો આત્મા આ નવી સૃષ્ટિ જોઇને અત્યંત સુખ પામ્યો. લાલાજી, જેણે આખી જીન્દગી ભવિષ્ય તરફ જ નજર રાખી છે, અને જેણે કાળના સામાન્ય વહન કરતાં સદા પોતાનો કદમ એક જોજન આગળ જ રાખ્યો છે તેણે, મુંબાઇને કિનારે પગ મુકતાં જ, ફરીવાર સિંહગર્જનાએ હિન્દની દિશાઓ ડોલાવી અને નવી હિલચાલનું નેતૃપદ લીધું.

હિન્દુસ્થાનના વાતાવરણનું લાલાજી જેમ વધારે ને વધારે નિરીક્ષણ કરતા ગયા, મુંબાઇથી લાહોર પહોંચી ડાયર અને ઓડવાયરવા અમાનુષી આચારનું જેમ વધારે ને વધારે જ્ઞાન મેળવતા ગયા, તેમ તેમ એ નરસિંહ વધારે ને વધારે ધગતો ગયો. લાલાજીએ લાહોર, અમૃતસર, જલીયાંવાલા વગેર સ્થળો નજરે જોઇને, ઓડવાયરના સોટાના ભોગ બનેલા દેશબંધુઓની દુઃખકથાઓ જાતે સાંભળીને શાન્તિ ગુમાવીઃ એ નરશાર્દૂલનો પુણ્ય-

પ્રકોપ નીચેનાં ધગધગતાં અગ્નિનાં વચનોમાં વ્યક્ત થયો: 'જે સત્તાંધ અમલદારોએ આ હત્યાકાંડ રચ્યો છે તેમની સાથે હિન્દી પ્રજા સહકાર કરે એમ આ સરકાર માગે છે? જે અમલદારોએ મારા દેશબંધુઓને ફટકા લગાવ્યા છે, જે અમલદારોએ દેશના જુવાનો પાસે નાકલીટીઓ ખેંચાવી છે, જે અમલદારોએ અનેક રીતે હિન્દી પ્રજાને અપમાની છે, તે અમલદારો સાથે મહોબ્બત કેળવવા હું હરગીજ તૈયાર નથી. મારા હૃદયમાં કારી જખ્મ થયો છે. હું હતાશ બન્યો છું. અસહકારનો ઝંડો ફરકાવવો એજ આજે અમારે માટે ધર્મ્ય વસ્તુ છે.' લાલાજી અસહકાર-યુદ્ધના સરદાર બન્યા. કટાકટીને ટાંકણે પંજાબ-કેસરીએ પંજાબનું નેતૃપદ લઇ લીધું. એથી અસહકારના જંગને અમાપ બળ મળ્યું.

૧૯૨૦ના સપ્ટેમ્બરમાં કલકત્તામાં મહાસભાનું ખાસ અધિવેશન મળ્યું-પંજાબની કત્લેઆમ સામે ક્રુદ્ધ હિન્દી પ્રજાનો પડકાર જાહેર કરવા, ખીલાફતના અન્યાયોથી સળગી ઉઠેલા મુસ્લીમ બિરાદરોના દિલનો ખોફ પોકારવા, અને બ્રિટિશ વહિવટદારોએ ફેંકેલા રાજકીય સુધારાના ટુકડાને લાત મારવા. એવી યુદ્ધની રણભેરી બજાવવાને, જેનું આખું જીવન એ સતત બજતી રણભેરી સમું હતું એવા લાજપતરાયને જ પ્રજાએ સરદાર તરીકે પસંદ કર્યા. મહાસભાના અધ્યક્ષને આસનેથી પંજાબ--કેસરી લાલાજીએ હિન્દી પ્રજાના પ્રકોપ અને નિરધારને નિર્ભય નરવીરની પ્રેરક વાણીમાં જગત સમક્ષ જાહેર કર્યા. કોઇ દેવતાઇ ફીરસ્તો, હિન્દી પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની વચ્ચે ઉભીને, સામે પિંજરામાં અપરાધી તરીકે ઉભેલા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ સામે તહોમતનામું પોકારતો હોય તેમ, લાલાજીએ, બ્રિટિશરોના હિન્દમાં પગ મૂકયાથી માંડીને પંજાબના છેલ્લા હત્યાકાંડ સુધીમાં અસંખ્ય બ્રિટિશ ડાયરો અને ઓડવાયરોએ આચરેલાં અમાનુષી કૃત્યોને કલમવાર ગણાવી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ સામે તહોમતનામું પોકાર્યું. એ કાળમાં જેમણે લાલાજીનું મહાસભા-

પ્રમુખ તરીકેનું વ્યાખ્યાન સાંભળ્યું અગર વાંચ્યું છે તેમના કાનમાં આજે યે એ નરકેસરીની ત્રાડના પડછંદા જાણે ગાજતા સંભળાય છે. 'હું બ્રિટિશ સરકાર ઉપર તહોમત મૂકું છું કે' એ લાલાજીની ઘોષણા આજે યે જાણે ગાજી રહી છે.

§૮

કલકત્તા મહાસભા પછી, ૧૯૨૦ના ડીસેમ્બરમાં નાગપુરની મહાસભાનું વાર્ષિક અધિવેશન થયું. 'બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય તો ક્યારનું નાશ પામ્યું છે, તેણે દરિયામાં કેટલાય વાંભ પાણી નીચે જળસમાધિ લીધી છે' એવા એવા પડકારની સાથે, હિન્દી પ્રજાએ અસહયોગનો ઠરાવ કર્યો. અસહયોગના નેતાવર તરીકે મહાત્માજીએ દેશના રાજકારણની લગામ હાથમાં લીધી: અને દેશબંધુ ચિત્તરંજન, લાલા લાજપતરાય, પંડિત મોતીલાલજી વગેરે નેતાઓ મહાત્માજીની પડખે આવીને ઉભા. અસહયોગના કાળમાં જેમ સમસ્ત બંગાળને ખડા કરી, એ યુદ્ધમાં બંગાળીઓને મોખરે રાખવાની સેવા ચિત્તરંજનને નામે ચડી છે. તેમ ભડવીર પંજાબીને કેડ બાંધી ઝઝુમતો બનાવવાનું કાર્ય લાલાજીએ કર્યું. પંજાબના વિદ્યાર્થીઓએ વિદ્યાલયો છોડયાં, પંજાબમાં રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ અને મહાવિદ્યાલયોની સ્થાપના થઇ, પંજાબના અગ્રેસર વકીલોએ વકીલાત છોડી, પંજાબને ગામડે ગામડે મહાસભાનો, મહાત્માજીનો અને અસહકારનો જયકાર ગાજી રહ્યો, ચુનંદા પંજાબીઓએ જેલો ભરી કાઢી–એ બધું લાલાજીની પ્રેરક સરદારીએ શકય બનાવ્યું. આ અસહકાર–કાળના દિવસોમાં લાલાજીની વીરતા, નિર્ભયતા અને કુરબાનીની શક્તિને પ્રકાશમાં લાવનારા અનેક પ્રસંગો બન્યા છે. જેનું જીવન એ જીવન્ત કુરબાની સમું હતું, દેશને કાજે સર્વ પ્રકારનાં દુઃખની અવિયોજ્ય દોસ્તી એ જેનું જીવનભરનું વ્રત હતું, એવા લાલાજી અસહ-

કારના દિવસોમાં તેના શુદ્ધ પંજાબી સ્વરૂપમાં પ્રકાશી નીકળ્યા હતા. એ વૃદ્ધ કેસરી એ દિવસોમાં પણ સિંહની ગર્જનાએ ગર્જી એક પાસ બ્રિટિશ સત્તાધીશોનાં હૃદય કમ્પાવી રહ્યો હતો અને બીજી પાસ તેના પ્યારા પંજાબ પ્રાન્તના અને સકળ હિન્દુસ્થાનના જુવાનોમાં અજબ ચેતન પૂરી રહ્યો હતો.

૧૯૨૧ના છેલ્લા માસના છેલ્લા દિવસોમાં અસહકારના યુદ્ધમાં કટાકટીની ઘડીઓ આવી. પંજાબ અને બંગાળમાં સરકારે ગભરાઇને સભાબંધીના હુકમ બહાર પાડ્યા. આ વેળા પંજાબ મહાસભા સમિતિની એક ખાનગી સભાને સરકારી અમલદારોએ ગેરકાયદે ઠરાવવાનો અને લાલાજીએ અનન્ય નિર્ભયતાથી સરકારી આપખુદીનો સામનો કરી કેદ પસંદ કરવાનો અદ્ભુત પ્રસંગ બની ગયો. લાલાજી અને મહાસભાસમિતિના ચાળીશેક સભ્યો મહાસભાના મકાનમાં મળ્યા હતા. તેમનું કામકાજ શાન્તિથી કરી રહ્યા હતા. તેમની સભા એ કોઇ જાહેરસભા ન્હોતી એટલે એને સભાબંધીનો કાયદો લાગુ પડતો નથી એવો લાલાજીનો વ્યાજબી અભિપ્રાય હતો. પણ સરકારી પોલિસે એ ન સ્વીકાર્યું. તેણે મહાસભાના મકાનને ઘેરો ઘાલ્યો. કર્નલ ફ્રેગસને અંદર આવી લાલાજીને માજીસ્ટ્રેટનો સભાબંધીનો હુકમ વંચાવ્યો. લાલાજીએ કહ્યું : 'એ હુકમ આ ખાનગી સભાને લાગુ નથી પડતો.' પોલિસે એ લાગુ પડે છે એવો આગ્રહ સેવ્યો. લાલાજી મક્કમ રહ્યા : તેમણે તેમના સાથીઓને કહ્યું 'જેમને આ સભા છોડીને જવું હોય તે જઇ શકે છે. હું એ હુકમનો અનાદર કરી સભા ચલાવવા માંગું છું.' લાલાજીના સાથીઓમાંથી કોઇ ચસ્યું નહીં. એટલે કર્નલ ફ્રેગસન ડીસ્ટ્રીક્ટ માજીસ્ટ્રેટ મેજર ફેરરને લઇને ફરી વાર આવ્યા. માજીસ્ટ્રેટે કહ્યું : 'આ સભા ગેરકાયદેસર છે અને તેને વિખેરાઇ જવાનો હું હુકમ કરૂં છું.' એ સાંભળી અધ્યક્ષની ખુરશીમાં બેઠેલા લાલાજી ગર્જી ઉઠ્યા : 'હું આ સભાને કાયદેસર ગણું છું અને પ્રમુખ તરીકે તેને વિખેરવાની ના પાડું છું.' અને માજીસ્ટ્રેટે

કોઈને ધીમેથી પૂછ્યું : 'આ કોણ છે?' એનો જવાબ મળે તે પહેલાં તો લાલાજી ફરીવાર ગર્જી ઉઠયા : 'હું લાજપતરાય છું. મને ગીરફતાર કરી શકો છો.' મેજર ફેરરે લાલાજીને ગીરફતાર કર્યા, પંડિત સંતાનમ અને ડોકટર ગોપીચંદને ગીરફતાર કર્યા. એ ત્રિપુટિને મોટરમાં ઉપાડયા. નગર વચ્ચેથી થઈને મોટર નીકળી એટલે લાલાજીનાં દર્શન અર્થે ટોળે મળેલાં લોકોને એ કેસરીએ સન્દેશ આપ્યો : 'બહાદૂર રહેજો, શાન્તિ જાળવજો, અસહકારનો જય ગાજો.'

૬૯

અસહકારનો જુવાળ ઉતર્યો. ગાંધીજી, લાલાજી, ચિત્તરંજન, મોતીલાલજી, વગેરે નેતાઓ જેલથી પાછા આવ્યા, ત્યારે દેશની સ્થિતિ સાવ બદલાઈ ગઈ હતી. લાલાજીએ જેલથી પાછા ફરીને આખી વસ્તુસ્થિતિનો બરાબર અભ્યાસ કર્યો અને મનથી ગાંઠ વાળી કે અસહકાર જેવો પ્રયોગ ફરીથી કરી શકાય તે પહેલાં આ જાગૃતિનો લાભ લઈ જનસમુદાયમાં સાચું ચેતન મૂકી દેવું જોઈએ; સૌથી પ્રથમ સામાન્ય પ્રજાને ઉંચે લાવવા તેનામાં અસ્મિતાની જ્વાલા જગાવવા શાન્ત, સંગીન, રચનાત્મક કામ કરવું જોઈએ. એ કામને માટે લાલાજીએ પોતાનું ક્ષેત્ર પસંદ કર્યું–તેણે હિન્દુસંગઠન અને હિન્દુત્વના પુનરૂદ્ધારનો ઝંડો ઉપાડ્યો. લાલાજીએ ગર્જના કરી : 'જ્યાં સુધી હિન્દુ સશક્ત નહીં બને, જ્યાં સુધી હિન્દ તેનાં તમામ સામાજીક દુષણોમાંથી મુક્ત નહીં થાય, જ્યાં સુધી હિન્દુ નારી અપમાનિત જીવન ગાળે છે અને હિન્દુ નરના કપાળ ઉપર કાપુરૂષનું કલંક ચોંટયું છે, ત્યાં સુધી હિન્દુસ્થાનમાં સ્વરાજ્ય નથી સંભવતું. હિન્દુનું નામનિશાન ભુંસાઈ જવાનો દિવસ આવે, હિન્દનો પુરાણો પ્રેરક ઈતિહાસ ભૂલાઈ જવાની ઘડી આવે તે પહેલાં હિન્દુએ

જાગવું જોઇએ અને સ્વરાજ્યના સાચા સૈનિક બનવું જોઇએ.' અસહકારના ઐતિહાસિક વર્ષ પછીના સમયમાં જેમ જેમ હિન્દુ —મુસ્લીમ ઝઘડાઓ વધવા માંડયા, અને તેમાં મુસ્લીમોએ હિન્દુને પીડ્યાના સંખ્યાબંધ કિસ્સા બનવા માંડયા, તેમ તેમ લાલાજીની પ્રતીતિ પ્રબળ બનતી ગઇ કે હિન્દુ કોમને પુનરૂજ્જીવનની પ્રેરણા આપવી જ જોઇએ. લાલાજીએ માલવીજી અને શ્રદ્ધાનન્દજી જેવા નેતાવરોની સાથે હિન્દુ મહાસભા દ્વારા હિન્દુ બચ્ચામાં મર્દાઇ મૂકવાની જોરદાર "પ્રવૃત્તિ આદરી. એ પ્રવૃત્તિનું આજ સુધીમાં સુંદર પરિણામ દેખાયું છે.

લાલાજીએ અનેક હિન્દુ મહાસભાઓના પ્રમુખસ્થાનેથી હિન્દુઓને પ્રેરણા આપી, સંગઠ્ઠન અને શુદ્ધિની પ્રવૃત્તિમાં જોર પૂર્યું અને ' હિન્દુ બાયલો છે, હિન્દુ કાયર છે, હિન્દુ મૃત્યુથી ડરે છે, હિન્દુ નામર્દની પેઠે તેની વહુદીકરીની આબરૂ લૂંટાતી જોઇ રહે છે ' એ કલંક ભૂંસવા એક માણસથી થઇ શકે તેટલું કર્યું. આજે હિન્દુ કોમમાં જે અજબ જાગૃતિ આવી છે અને તેના ફળ રૂપે અખાડા અને સમાજસુધાર અને સ્ત્રીસન્માનની જે પ્રવૃત્તિ ગામે ગામ મંડાઇ છે, તેમાં લાલાજીનો કોઇ પણ માણસ કરતાં ક્યાંય વધારે હિસ્સો છે. અને છતાં લાલાજી પોતાનું રાષ્ટ્રીય દષ્ટિબિન્દુ એક પળવાર પણ ચૂકયા નથી એ તેમની અનન્ય દેશદાઝ અને સાચી દષ્ટિનું પ્રતીક છે. લાલાજીનાં હિન્દુઓને ઉદ્દેશીને થયેલાં બધાં ઉચ્ચારણોમાં એક સૂર ગાજે છે: ' હું હિન્દુ છું, પણ હું હિન્દી સૌ પહેલો છું. હું હિન્દી તરીકે મારા હિન્દુત્વની રક્ષા કરવા ચાહું છું. મારે હિન્દુ રાજ્ય નથી જોઇતું, મુસ્લીમ રાજ્ય પણ અસંભવ છે. હું હિન્દી સ્વરાજ્ય માગું છું. અને તેને માટે હિન્દુને સશક્ત અને સ્વજાતિપ્રેમી બની સ્વરાજ્યની લડત લડતો જોવાને ઝંખું છું.' એટલે જ, લાલાજીના એ સાચા નેતૃત્વને પરિણામે જ, હિન્દુ—સંગઠ્ઠનની પ્રવૃત્તિ હિન્દી રાષ્ટ્રવાદની વિરોધી નહીં, પણ સમર્થક બની છે. એટલે જ, આજે નવો અવતાર પામેલો

હિન્દુ મુસ્લીમ મવાલીને સામે લોખંડી મુક્કો બતાવી તેના અંધ ઝનુનને લાઇલાજ બનાવી દે છે, અને એ નવી શક્તિને વિદેશી વહિવટદારોની સામેના જંગમાં મૂકી, એ જંગને વધારે જોરદાર બનાવે છે. લાલાજીએ હિન્દુ જાતિમાં નવા પ્રાણ પૂર્યા એ તેમનો હિન્દી રાષ્ટ્રવાદના વિકાસમાં મોટામાં મોટો હિસ્સો છે.

§૧૦

૧૯૨૨ પછીનાં વર્ષોમાં લાલાજી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં ડુબ્યા રહેતા. લાલાજી પ્રથમ સ્વરાજ્યપક્ષના ઉપનેતા તરીકે વડી ધારાસભામાં ગયા હતા : અને ત્યાં તે રાષ્ટ્રહિતના ચોકી· દાર તરીકે, તેમના અભ્યાસ, અનુભવ, વેધક દૃષ્ટિ અને નિર્મળ બુદ્ધિ તેમજ સિંહ સમું હૃદયબળ ઉપયોગમાં લઇ સદા સરકારી પક્ષ સામે ઝઝુમતા. એ બધું છતાં લાલાજી જોઇ શકયા હતા કે 'મારી પાછળ મારૂં કામ બંધ નહીં પડવું જોઇએ. માલવીજીના મૃત્યુ પછી હિન્દુ વિદ્યાપીઠનો બોજ ઉંચકનાર કોઇ તૈયાર ન હોય તો એ જેમ દેશનું દુર્ભાગ્ય છે, તેમ હિન્દના પ્રત્યેક કાર્યકરની પાછળ તેનું કાર્ય જારી રાખનાર ન હોય તો એ પણ દેશનું એટલું જ મોટું દુર્ભાગ્ય છે.' એટલે એમણે ગોખલેજીની રીતે, હિન્દની સેવામાં જીવન અર્પનારા જુવાનોને પોતાની પાસે ભેગા કરવા માંડ્યા અને પુનાની હિન્દ સેવક સમાજની પદ્ધતિએ લોક સેવક સમાજ નામની સંસ્થા સ્થાપી. લાલાજીનું એ પણ એક અદ્ભુત કાર્ય છે. આજે લોક-સેવક સમાજના સેવકો દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં લોક-સેવાની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરી રહ્યા છે. એ સમાજ તરફથી સૌથી મોટી પ્રવૃત્તિ દલિતોદ્ધારની ચાલે છે. આજ સુધીમાં હિન્દી સરકારે અત્યંજોના કલ્યાણને માટે જે કાંઇ કર્યું છે અથવા તો કોઇ પણ બીજી સંસ્થા એ હડધુત બાંધવોને માટે

આજ સુધીમાં જેટલું કરી શકી છે, તેના કરતાં લાલાજીએ તેમની લોકસેવક સમાજના સેવકો દ્વારા અને બિરલાજીના દ્રવ્ય વડે કયાંય વધારે કામ કર્યું છે. લાલાજીની આ પ્રવૃત્તિ બતાવે છે કે લાલાજી માત્ર આગને ચાહનારા ઉદ્દામ રાજકીય ચળવળખોર ન હતા; એના દેહ અને આત્માના અણુએ અણુમાં હિન્દી પ્રજાના સમગ્ર ઉત્કર્ષને માટે ઝંખના ભરી હતી.

લાલાજીની આ બધી સેવાઓ જેમ અનુપમ અને અદ્વિતીય છે તેમ, તેમની લેખિનીની સેવાઓ તો જુગ જુગ સુધી હિન્દી પ્રજાને પ્રેરણા આપ્યા કરે તેવી છે. લાલાજીની લેખિનીએ હિન્દી રાષ્ટ્રવાદના વિકાસમાં કાંઈ નાનો સુનો હિસ્સો નથી આપ્યો. લાલાજીની લેખિનીએ, મેઝીની, ગેરીબાલ્ડી, શિવાજી, અશોક, દયાનન્દ, કૃષ્ણચંદ્રની જીવનકથાઓ લખી, જે અનેક વર્ષો સુધી હિન્દી જુવાનોને રાષ્ટ્રપ્રેમની પ્રેરણા આપ્યા કરશે. લાલાજીએ આર્યસમાજનો ઇતિહાસ લખ્યો, લાલાજીએ 'તરૂણ હિન્દ' લખ્યું, લાલાજીએ અમેરીકા અને જાપાનના પ્રવાસોનો અનુભવ પુસ્તક રૂપે લખ્યો, લાલાજીએ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ ઉપર મનનીય ગ્રંથ આપ્યો, લાલાજીએ સંખ્યાબંધ હિન્દી, યુરોપીયન અને અમેરીકન માસિકો દ્વારા—અને છેલ્લે તેમના 'પીપલ' સાપ્તાહિક દ્વારા—પ્રાણવાન ભાષામાં પ્રાણપૂરક વિચારોનો ધોધ વહાવ્યા કર્યો; અને સૌથી છેલ્લે દેશદાઝથી સળગતા નરસિંહે 'હતભાગી હિન્દ'માં મીસ મેયોના 'મધર ઇન્ડીયા'ના જવાબ રૂપે લખાયેલા 'અનહેપી ઇન્ડીયા'માં પોતાના દિલની છબી ઉતારી; હિન્દની સંસ્કૃતિ, હિન્દનો ઇતિહાસ, હિન્દી પ્રજાનું ખમીર, હિન્દની સ્વરાજ્યની ઝંખના અને હિન્દની સ્વરાજ્યની લાયકાત જગત સમક્ષ અજબ પ્રેરક સ્વરૂપમાં રજુ કર્યાં. આઝાદીના શહીદ લાલાજીનું 'હતભાગી હિન્દ' એ પ્રત્યેક રાજકીય કાર્યકરને માટે 'રાજકીય ગીતા' સમાન છે. એ ગીતા તેને જ્ઞાન આપશે, પ્રેરણા આપશે, અને કર્મયોગનો માર્ગ બતાવશે. લાલાજીની હિન્દને અને જગતને એ છેલ્લી અને અમર ભેટ છે.

§૧૧

દેશને કાજે જેનું જીવન જીવંત કુરબાનીની સમું હતું એવા લાલાજીના જીવનનો છેલ્લો પ્રસંગ પણ એ નરસિંહના ઉન્નત મસ્તક ઉપર સાચી શહીદીનો યશમુકટ પહેરાવનારો બની ગયો. આ દેશનું કિસ્મત ઘડવાને માટે દરિયાપારના બ્રિટિશ ટાપુઓમાંથી આવેલા સાત પરદેશીઓના બનેલા 'સાયમન કમીશન'ને તેના લાહોરના આગમન વખતે જાકાર આપવાને પંજાબી પ્રજાનું સરઘસ લાહોર સ્ટેશને ગયેલું. એને મોખરે લાલાજી, માલવીયજી અને બીજા સ્થાનિક વિખ્યાત નેતાઓ હતા. સરકારી પોલિસથી એ સરઘસની પ્રચંડતા અને 'સાયમન પાછો જા'ની ગગનભેદી ગર્જનાઓ ન સાંખી શકાઇ. તેણે માથું ગુમાવીને લાઠી ઉછાળી. લાલાજીના હૃદયભાગ ઉપર લાઠીના પ્રહાર થયા. મિત્રોએ આડા ઉભી, પોતાનાં શરીરની દીવાલ રચી લાઠીઓ ઝીલી લાલાજીને ઉગાર્યા;—એમ ન થયું હોત તો લાલાજી ત્યાં જ ઢગલો થઇ પડયા હોત એમ લાલાજીએ સ્વમુખે ઉચ્ચાર્યું છે. એ પ્રહાર લઇને લાલાજી પાછા ફર્યા—૩૦મી ઓક્ટોબરે: અને પછી ૧૭મી નવેમ્બરે તેમનું હૃદય બંધ પડી ગયું; પંજાબનો સિંહ પોઢી ગયો.

લાલાજીના ડાક્ટર કહે છે કે એ લાઠીના હુમલાને પરિણામે જ લાલાજીનું મૃત્યુ થયું છે: લાલાજીના દોસ્ત દીવાન ચીમનલાલ કહે છે કે 'લાલાજીએ મને કહ્યું હતું કે તેમનો (સરકારી પોલિસનો) ઇરાદો મારૂં (લાલાજીનું) ખુન કરવાનો હતો.' લાલાજીની સાથે તે વેળા સરઘસના મોખરે ઉભેલા પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષો પોકારે છે કે લાલાજી ઉપરનો એ હુમલો જીવલેણ હતો. આ બધાં વચનો એમ પુરવાર કરે છે કે લાલાજીનું મૃત્યુ સરકારી પોલિસની લાઠીના ઘાથી નીપજ્યું છે: સાયમન કમીશને લાલાજીનો ભોગ લીધો છે: અરધી સદી સુધી બ્રિટિશ વહિવટદારોને હંફાવનાર વીર

લાલાજીની આખરે બ્રિટિશ કિન્નાખોરીએ કત્લ કરી છે;–અને આગાહી કરવામાં ખોટું ન હોય તો, બ્રિટિશ વહીવટદારો ભલે જાણે કે લાલાજીના ખુનથી તૃપ્ત થનાર એ શયતાની બ્રિટિશ તત્ત્વની જડ ઉખેડ્યા પછી જ હિન્દનો પ્રબુદ્ધ આત્મા નીરાંત અનુભવશે. લાલાજી પોતે જ, એ લાઠીના ઘા પડ્યા પછી અમર આગાહી કરી જાય છે કે 'એ ઘા અમારા આત્મામાં ઉંડો ઉતરી ગયો છે...હું આ સરકારને ચેતાવવા માંગું છું કે જો આ દેશમાં રક્તપાતભરી રાજક્રાન્તિ થાય તો એવો દિવસ લાવવાની જવાબદારી આજના જેવું વર્તન કરનારા તેના યુરોપીયન અમલદારોને શિર રહેશે....સરકાર અને તેના અમલદારો આજની રીતે વર્તવા માગતા હોય તો અમારા જુવાનોને અમારો કાબુ ફેંકી દેતા અને તેમના સ્વદેશની સ્વાધીનતા સર કરવા મરજી મુજબનો માર્ગ લેતા જોઇને હું તાજુબ નહિ થાઉં...એ દિવસ જોવાને હું જીવતો હોઉં કે ન હોઉં, તો યે સરકાર મારા દેશના જુવાનોને એવો માર્ગ લેવાની ફરજ પાડશે તો મારો આત્મા અંતરિક્ષમાંથી, તેમના એ યુદ્ધમાં વિજય મળો એવી આશિષો વરસાવશે.'

લાલાજીએ જીવનની પળેપળ દેશનું હિત રટતાં રટતાં ખર્ચી અને મૃત્યુની પણ એ જ સર્વોપરિ જીવનકાર્યની સાધના અર્થે ભેટ કરી. લાલાજીનું મૃત્યુ રણવીરનું મૃત્યુ બની ગયું. જીવનભર જુદ્ધ ખેલનાર જુદ્ધ ખેલતાં જ મૃત્યુ પામ્યો. એ મૃત્યુએ મહાન્ લાલાજીને અનેક ગણા વિશેષ મહાન્ બનાવી દીધા.

સન્તનો આત્મા અને શહીદનું હૃદય, અગ્નિ ઝરતી જીહ્વા અને પોલાદી કલમની બક્ષીસ ધરાવનાર–અને એ બક્ષીસ સ્વદેશના હિત અર્થે ખર્ચનાર–હિન્દના ઇતિહાસમાં અમર નામ મૂકી જનાર લાલાજીની એ આગ અને એ ભક્તિ, એ કુરબાની અને એ કર્તવ્યભક્તિ, એ સાહસિકતા અને એ શૌર્ય, એ નિર્ભયતા અને એ અમર યૌવન હિન્દના પ્રત્યેક પુત્રમાં ઉતરો અને લાલાજીએ જે મહાન્ અને પવિત્ર કાર્યની

પાછળ–હિન્દની સ્વાધીનતા અર્થે–એ બધી શક્તિઓની ભેટ કરી, તે કાર્ય આગળ ધપો !

§૧૨

'એવા પણ માણસો છે કે જે હિન્દુસ્થાનની પ્રજાને પૂછે છે કે તમે શા માટે અસંતુષ્ટ છો ? તમારે શું જોઇએ છે ?

'અને હિન્દુસ્થાન શો જવાબ આપે છે ? હિન્દુસ્થાન કહે છે કે તમારા સવાલની ધૃષ્ટતા જ અસહ્ય છે. અમારે શું જોઇએ છે એમ તમે પૂછો છો ? તમે માણસ છો અને અમે માણસ નથી ? તમને જો પરદેશી સત્તાની તલ્વારના જોરે અમારી માફક ગુલામ દશામાં રાખવામાં આવતા હોય, તો તમારા આત્માની શી ઝંખના હોય ? અમારી માફક તમારા હુન્નરઉદ્યોગોનો કબજો પરદેશી માલેતુજારોએ લઇ લઇ તમને આર્થિક પરાધીનતાની જંજીરો પહેરાવી હોય, પરદેશી મુડીદારો તમારી નસોનું લોહી ચુસી જતા હોય, તો તમે શું વાંચ્છો ? અમારી માફક, તમારા શાસકો તમારી બધી શાળાઓને બંધ કરી દઇ, જે થોડી ઘણી કેળવણીની ગોઠવણ કરે તેનો પણ એવો ઘાટ ઘડે કે જેથી તમારા પોતાના ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિની હાંસી થાય અને તેની જગ્યાએ વિદેશી અને જડવાદી સંસ્કૃતિ પ્રત્યે મોહ થાય, તો તમે વિદ્યાના આ દુષ્કાળની વેદનામાંથી ઉગરવા શું ન કરો ? અમારી માફક, તમારા ઉપર માત્ર લક્ષ્મી અને સત્તાની પૂજા કરનારા માણસો કે જેમને તમારી પ્રજા અને તમારા દેશના ઉચ્ચતર બૌદ્ધિક, નૈતિક કે આધ્યાત્મિક આદર્શોની લગીર પણ ગમ પડી શકતી નથી–તેવા માણસો સત્તા ચલાવતા હોય, તો તમે એ ધુંસરી ઉથલાવી નાંખવા કઇ ઉથલપાથલ ન કરો ? અને આ બધા પછી, તમે અમને પૂછો છો કે તમારે શું

જોઇએ છે? હું સામો સવાલ પૂછું છું કે અમારા જેવી હાલતમાં તમારે શું જોઇએ?'

જેની જીવ્હાએ અને કલમે પચ્ચાસ વર્ષો સુધી તેના આત્માનું ઉપરનું આક્રન્દ દુનિયાના ખંડ ખંડમાં સંભળાય એવી રીતે પોકારી પોકારીને ગાયા કર્યું, એ વીરશિરોમણી લાજપતરાય એ ભારતીય ઇતિહાસની અનન્ય વિભૂતિ છે. સાહસ, શૌર્ય, આવેશ અને નિર્ભયતાથી જીવનભર રાજકીય રણાંગણમાં ઝઝુમનાર આ વિભૂતિનું જીવન પૂર્ણવિકસિત કમલપુષ્પ જેવું ખુશબોદાર છે. તેના જીવનની તમામ બાજુઓ એક સરખી જ મ્હેકી રહી છે. દેશહિતની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં–વિઘાતક ને વિધાયક એવી સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં–એ નરવીર સદા અગ્રેસર હતો. એ રાજકીય લડવૈયા, શિક્ષણશાસ્ત્રી, ઇતિહાસકાર, સમાજ-સુધારક, દલિતોદ્ધારક, અખબારનવેશ,—અને શું શું ન હતો! એ નરપુંગવનું જીવન સંપૂર્ણ હતું. એનું હૃદય યોદ્ધાનું અને એનો આત્મા સંતનો હતો. એની લેખિની તલવાર સમી હતી અને જીવતા જ્વાલાનાં તત્ત્વોની બનેલી હતી. દેશને કાજે ભોગ ધરવાની એની શક્તિ અજોડ હતી. એણે, આજ દિવસ સુધીમાં હિન્દી સરકારે અંત્યજોના ઉદ્ધારને માટે નથી કર્યું એટલું એકલે હાથે કર્યું છે. એણે એનું દેશકાર્ય એના મૃત્યુ પછી યે અવિરત ચાલુ રહે એટલા માટે ગોખલેજીની હિન્દસેવક સમાજ જેવી 'હિન્દ–લોકસેવક–સમાજ' સ્થાપી; એણે હિન્દુ સમાજમાં નવ પ્રાણ પૂરવાને હિન્દુ સંગઠનની પ્રવૃત્તિની સરદારી લીધી; એણે હિન્દને તાકાત જમાવવાનો મંત્ર શીખવ્યો; એણે લાહોરની દયાનંદ કોલેજ જેવી સંખ્યાબંધ શિક્ષણસંસ્થાઓ સ્થાપવામાં હિસ્સો પુર્યો; અને છેલ્લે છેલ્લે પોતાની મિલ્કતની પાઇએ પાઇનું દાન કરી દઇ લાહોરમાં પોતાની માતાના નામથી મહિલાઓ માટે એક ઇસ્પીતાલ સ્થાપીને અને પોતાના વતનમાં પિતાના નામથી એક હાઇસ્કૂલ સ્થાપીને એ આત્માએ તૃપ્તિ અનુભવી.

લાલાજીએ ઇતિહાસ રચ્યો છે–સદી પછી લોકો માનતાં અચકાશે એવો અદ્દ્ભુત ઇતિહાસ રચ્યો છે. લાલાજી, આ લીટીઓના લખનારને મન, અને કદાચ બીજા ઘણાયને મન, તિલક અને ચિત્તરંજનથી યે મહાન્ વિભૂતિ હતા. સ્વપ્નો, યોજનાઓ, ને સિદ્ધિઓમાં એ પંજાબકેસરી લાજપતનું સ્થાન લેનીન સરીખાઓની હરોળમાં છે.

મહાન્ લાજપત તેના દેશબંધુઓની વચ્ચેથી ચાલ્યો ગયો; માનવોનાં જન્મ અને મૃત્યુ ઉપર શાસન કરતા દેવતાઓએ તેને ઉચકી લીધો. આજે, જાણે, અરધી સદી સુધી, કોઇ ગિરિશૃંગ ઉપર ઉભી રણભેરી બજાવનાર એ શૃંગની પાછળ અદૃશ્ય બની જાય છે: ઘડીભર લાગે છે કે એ રણભેરીનું રણગાન પુરૂં થયું છે. પણ ના,

એ રણગાનના પ્રેરક સૂરના દિગન્તવ્યાપી પડઘા

ગિરિઓ ને ગહ્વરો,
અરણ્યો ને વનરાઇઓ,

નદીતીરો અને જનપદોની મધ્યે
હજી ગાજી રહ્યા છે.........

–અને જ્યાં સુધી ભારત સ્વાધીન નહિ બને, ત્યાં સુધી ગાજ્યા કરશે. લાજપતની રણભેરી બજ્યા જ કરશે. એ રણભેરી અમર છે!

નરવીર લાલાજી

:: જીવન-સ્મૃતિ ::

ઝવેરચંદ મેઘાણી

હરામખોર !

આત્મગૌરવની સમતુલા તોળનાર એ ઇંગ્લાંડની અદાલત હતી. શ્વેત શ્યામના ભેદ ન પાડવાની પ્રતિષ્ઠા ભોગવનાર એ વિલાયતી ન્યાયમંદિર હતું. જડજ હતા, જ્યૂરી હતી, કાયદા હતા ને કાનૂનો હતા.

તફાવત માત્ર એટલો જ હતો કે ફરીઆદી હતો એક ભારતવાસી, અને તોહમતદાર હતું એક વિલાયતી વર્તમાનપત્ર. આરોપ હતો એ ગોરા પત્રકારે એ કાળા ભારતવાસીની બદનક્ષી કર્યાનો. 'લાજપતરાયે લશ્કરની રાજભક્તિ ત્યજાવવા કાવત્રાં કર્યાં છે' એમ તે પત્રે લખેલું હતું.

"આમ જો ભાઇ !" બનદક્ષી કરનાર છાપાના વકીલે એક સાક્ષીને પૂછ્યું, "જો, આ છબીમાં આ કોણ બેઠું છે ?"

"આજના ફરીઆદી, લાજપતરાય." સાક્ષીએ ઉત્તર દીધો.

"ને એની બાજુમાં કોણ છે ?"

"બાબુ બિપિનચંદ્ર પાલ !"

"હાં, એ શખ્સ કેદમાં જઇ આવ્યો છે કે ?"

"હા, એક કેસમાં જુબાની ન.આપવાને કારણે."

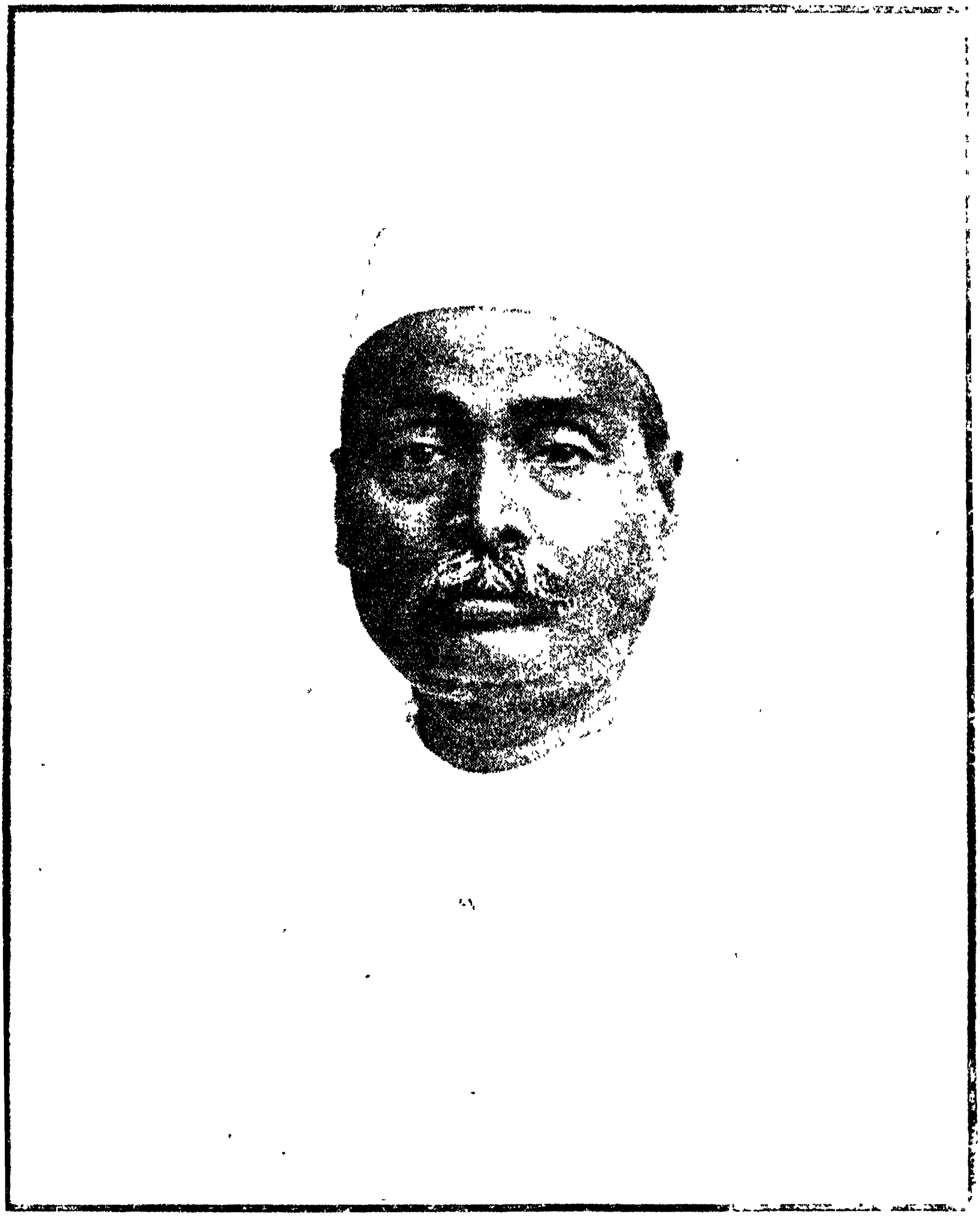
"જુઓ નામદાર !" વકીલ ન્યાયમૂર્તિ તરફ વળ્યો: "આ બિપિનચંદ્ર પાલ જેવા હરામખોરની સાથે છબીમાં બેસનાર ફરિયાદી લાજપતરાય પણ હરામખોર જ હોવો જોઇએ ને !"

"અને બીજી વાત નામદાર !" વકીલે ચલાવ્યું, "આ લાજપતરાયને મી. મોર્લે જેવા એક ઉદાર અને તત્ત્વજ્ઞાની હિન્દી સચીવે હદપાર કર્યો.હતો, એથી સ્પષ્ટ થાય છે કે એ બડો હરામખોર હોવો જોઇએ !"

આહાહાહા ! ડૂબતા ન્યાયમૂર્તિના હાથમાં જાણે કે નૌકા આવી પડી.

ન્યાયમૂર્તિ જ્યૂરી તરફ વળ્યા: પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો: "સાહેબો ! સાચી વાત કે આ શખ્સ ઉપર આપણા વર્તમાનપત્ર ડેલી એકસ્પ્રેસે કરેલી બદનક્ષીની એક પણ સાબીતી જડતી નથી. એટલે ફરિયાદીની બદનક્ષી થયાની વાત સ્વીકારૂં છું. પરંતુ આ શખ્સને વળી આબરૂ શી હોઇ શકે ? આપણા મી. મોર્લે જેવા શાંતિપ્રેમી ફિલ્સુફ હિન્દી સચીવે જેને હદપાર કરેલો હતો એવા હરામખોરની આબરૂને બહુ બહુ તો ધક્કો લાગીને કેટલો લાગે ? એની આબરૂહાનિ બદલ હું ૫૦ પાઉન્ડ ચૂકવવાના મતનો છું."

ગઇ કાલે જ જેની મૃત્યુ-નોંધ લેતાં હિન્દી ધારાસભાના અધ્યક્ષ શ્રી. પટેલે જેના અવસાનને 'જગતભરની ખોટ' કહી, તે મહાપુરૂષના સ્વમાનનાં મૂલ્ય ઇંગ્લાંડના ન્યાયમંદિરમાં રૂપીઆ સાડી સાતસો જ હતાં. કારણ એક જ: એની માતા—એની માતૃભૂમિ પરાધીન છે.

અસહકાર પછી

દીકરો

"રાધાકિસનજી ! તમારે ઘેરે દીકરો આવ્યો. હું ફરીદપુરથી જોઇને ચાલી આવું છું."

"તું નજરે જોઇને આવે છે બ્હેન ? મને કહે તો ખરી, દીકરાનો ચહેરો મોહોરો કેવો, સારો છે ને ?"

"અરેરે ભાઈ, રંગ કાળો અને ચહેરો બેડોળ છે. જાણે પંજાબનું બચ્ચું જ નહિ. તમારૂં એટલું દુર્ભાગ્ય છે રાધાકિસનજી ! હશે, જેવી પ્રભુની મરજી !"

દિલ્હીનગરમાં પિતા રાધાકિસનજી શિક્ષકની પરીક્ષા માટે તૈયારી કરવા આવી રહેલા હતા, ત્યાં આવીને એક ઓળખીતી જાટ સ્ત્રીએ બાળ-લાજપતનું આવું બયાન આપ્યું. સાંભળીને જુવાન પંજાબી પિતા અફસોસમાં પડી ગયા. કદ્રૂપ બાળકને માટે એને કંટાળો આવી ગયો. ઇ. સ. ૧૮૬૫ના જાનેવારી માસની ૨૮મી તારીખે, ફરીદપૂર ગામડાના દુકાનદાર હુકમસિંહજીની એક ઝુંપડીની અંદર જ્યારે પંજાબના નરશાર્દુલનો પ્રસવ થયો, ત્યારે ઉત્સવ થવાને બદલે સગા બાપના અંતરમાં પણ ગ્લાનિ ઉદ્ભવી હતી. ઉત્સવ તો નિર્માયો હતો એના મૃત્યુને

માટે. ને મૃત્યુનો ઉત્સવ જ સાચો જીવન-ઉત્સવ છે.

વાત્સલ્યઘેલી ભોળી માતા એના ગ્રામ્ય સંસ્કારથી પ્રેરાઇને છાની છાની જોષીને તેડાવતી, તેડાવીને લાજપતના જોષ જોવરાવતી. બાળકના હાથપગની અને લલાટની રેખાઓ તપાસીને જોષી મહારાજ કહેતા કે "માઇ! દેવી! તારો લાજપત કોઇ મહાપુરૂષ થશે. મોટી મોટી મુશીબતો સામે મુકાબલો કરશે. લાખો દેશજનોનું કલ્યાણ કરશે. મોટો દાનેશ્વરી થશે. માતા! તું પરમ ભાગ્યવતી છે."

જોષીની આવી ભવિષ્ય-વાણી સાંભળીને માતા મરૂં! મરૂં! થતી. કાલીઘેલી ગામડિયણના અંતઃકરણમાં આ આગાહીનો પ્રત્યેક બોલ અંકાઇ ગયો હતો. વિશેષે કરીને 'દીકરો મોટો દાનેશ્વરી થશે' એ વિચારથી તો હર્ષનાં આંસુએ એની આંખો ભીંજાઇ જતી.

લાજપત પોતે જ લખી ગએલ છે કે "મારી માતાને હસ્તે અમારો ઘરકારભાર એટલો વ્યવસ્થિત ચાલતો હતો કે જે દિવસોમાં પિતાજીને રૂા. ૫૦ની માસિક આવક હતી, તે દિવસોમાં ન તો અમને તંગી વરતાઇ હતી, કે ન તો જે દિવસોમાં મારી આવક રૂા. એક હજારની હતી તે દિવસોમાં અમારે ઘેર અમીરાત દેખાણી. એનું નિત્ય-જીવન મારે માટે પરમાર્થના પ્રત્યક્ષ પાઠ સમ બની ગયું. મારી જુવાનીમાં એ મારા જાહેરજીવન માટે મગરૂર હતી, અને સખાવત કરવામાં એ મને

પ્રોત્સાહન આપતી. ઉપરાંત એ એટલી ગર્વિષ્ઠ હતી કે ઉંચા વા નીચા કોઇના તરફથી અપમાન થતું તે એ સાંખી શકતી જ નહોતી. કોઈની મહેરબાનીની ભીખ માગતી નહોતી. જલદ પ્રકૃતિની હતી. ઉતાવળીયા સ્વભાવની હોવાથી ગુસ્સાને વખતે ઉગ્ર વાણી કાઢતી અને સામા ટોણા ચોડવા સદા તૈયાર જ રહેતી. મારૂં ઘણુંખરૂં અંગત ચારિત્ર્ય મારામાં એની પાસેથી જ ઉતર્યું છે.”

એજ માતાના ગુણ-પાનમાંથી લાજપતને હૃદયે આખી દુનિયાની સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યેનું સન્માન સીંચાયું હતું. પ્રેમ અને પરોપકારે છલકતી પોતાની જનેતાનું મધૂર વિશુદ્ધ દર્શન એને દુનિયાની તમામ ઉંચી નીચી કે શ્વેત શ્યામ સ્ત્રીમાં થઈ રહ્યું હતું. એટલે જ પેલી અમેરિકા-વાસી મીસ મેયોના મલિન પુસ્તક ‘મધર ઇંડિયા’ના પ્રત્યુત્તરમાં પોતે રચેલા “અનહૅપી ઇન્ડિયા: દુઃખી હિન્દ” પુસ્તકમાં એમણે લખ્યું છે કે

“ આ મારા પુસ્તકમાં યુરોપી સ્ત્રીઓની નીતિ-ભ્રષ્ટતાનુ ચર્ચાપ્રકરણ ઉપાડવાનો નિર્ણય કરવામાં મારી કેટલીયે રાત્રિઓ નિદ્રા વગરની ગઈ છે. કેમકે મીસ મેયોને પોતાની જાતિ પ્રતિ જેટલું માન દેખાય છે તે કરતાં મને-પુરૂષ છતાં પણ વધુ માન છે. મારી એ સન્માન દૃષ્ટિને જાતિ વર્ણ કે કોમના ભેદો નથી. હું માનું છું કે વિશ્વમાં ‘ સ્ત્રી ’ જેટલું સુંદર અને પ-વિત્ર સર્જન બીજું એક પણ નથી. એનું માતૃત્વ-એની ગર્ભધારણ શક્તિ એને જગતની બીજી તમામ સૃષ્ટિથી ચઢિયાતે દરજ્જે બેસાડે છે, અને એ કારણે જ હિન્દમાં જનેતાપણુ-માતૃત્વ આટલું મહત સન્માન પામી

રહેલ છે. પ્રાચીન હિન્દુઓએ સ્ત્રીને જૂદે જૂદે સ્વરૂપે પૂજેલી છેઃ શક્તિ (ચેતના), સરસ્વતી (વિદ્યા), લક્ષ્મી (ધન), અને દુર્ગા (માતૃત્વ) : એ બધી સ્ત્રી-દેવતાઓ જ છે. હિન્દમાં તો માતાને, પત્નીને, બ્હેનને, દીકરીને, પ્રત્યેકને માટે અક્કેક નિરનિરાળો ઉત્સવ નિર્માયેલો છે."

"એટલે જ પોતાની પત્ની પુત્રી અથવા માતા સિવાયની પ્રત્યેક પરાયી સ્ત્રીને હિન્દમાં 'માતા' તરીકે સંબોધવામાં આવે છે. અજાણી સ્ત્રી સાથે વાત કરતી વેળા હિન્દુ હમેશાં 'મા' અથવા 'બ્હેન' કહીને, ઘણુંખરૂં તો 'માઇ' કહીને જ બોલાવે છે."

"કોઇ પણ હિન્દી, સિવાય કે જેની નૈતિક ભાવના પરદેશી સરકારના ચાલુ જાસૂસી કામને લીધે છેક જ ભ્રષ્ટ થઇ ગઇ હોય, અથવા તો જેની સમતોલતા ગુસ્સાથી તદન ગૂમ થઇ ગઇ હોય—તે સિવાયનો કોઇ પણ હિન્દીજન સ્ત્રીજાતિનું અપમાન કરી શકે એવું અમે માનતા નથી. યુરોપીઅનો ચાહે તે બોલે, છતાં હિન્દીને સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે ઉંચું સન્માન છે. હિન્દુને પોતાની ધર્મપત્ની પોતાના અંગ સમી છે, અને જગતની અન્ય તમામ સ્ત્રી-એ ચાહે તે હો-એને મન 'દેવી' સમાન, માતા અને બ્હેન સમાન મર્યાદા કરવા લાયક છે." 'પંજાબી' પત્રે ૧૯૦૭ની મેની ૮મીએ વ્યક્ત કરેલા આ વિચારો મારી પોતાની જ લાગણી રજુ કરે છે."

પોતાના જીવનના અંતિમ દિવસોમાં, પોતાની અડસઠ વર્ષની ઉમ્મરે. જ્યારે માતાની અને પોતાની

વચ્ચે કાળનો મહાનદ ચાલીસ વર્ષોનું અંતર પાડીને વહેતો હતો, ત્યારે પણ લાજપતરાય મૃત્યુના એ મહોદધિને સામે પાર ચાલી ગયેલી માતાને નહોતા વિસારી શકયા. કેમકે હિન્દની રીબાતી સ્ત્રીજાતિરૂપે માતાને એ જીવન્ત માનતા હતા. પોતે મિત્રોને કહેતા કે "હવે હું ઝાઝું જીવવાનો નથી. એટલે મારી છેલ્લી વારની સર્વોપરિ ઝંખના મારી માને નામે એક સ્રીઓની ઈસ્પીતાલ બાંધવાની છે." એમ કહીને એ બાબતની આખી રૂપરેખા પોતે તૈયાર કરેલી તે મિત્રોને બતાવતા હતા. છેલ્લી ઘડીએ પોતાનું વસીયતનામું કરીને પોતાની બાકીની બધી પુંજી આ 'સ્રી બચ્ચાંની ક્ષયનિવારણ ઈસ્પીતાલ' માટે ટ્રસ્ટ કરીને આપી દીધી હતી, અને કાયમી ભંડોળ સ્થાપવા માટે પાંચ લાખનો સવાલ દેશ સમક્ષ નાખી, પોતેજ ભટકી ભટકી મોટી રકમ ભીખી પણ આવેલા હતા.

પિતાજી પ્રત્યેના પ્રેમે પણ પેલી 'કાળા કદ્રૂપા બાલક' માટેની ગ્લાનિનો કેવો ખંગ વાળી દીધો ! ત્રેવીસ વર્ષની વયે તો લાજપતે બાપુને નોકરીમાંથી નિવૃત્તિ લેવરાવી, પોતાનાં નાના ભાઈઓના અભ્યાસનો બધો બોજો ઉપાડી લીધો. રાધાકિસનજી પોતે જ પાછળથી કહેતા કે "મેં પેન્શન લીધું ત્યારે લોકો મને રોકતા હતા; ડરાવતા હતા કે લાજપત ખર્ચ નહિ આપે તો ? પણ હું તો લાજપતને ઓળખું ખરોને ! એ મારો દાનો દીકરો મને છેતરે જ નહિ."

પેન્શન પર ઉતર્યા પછી પિતાજીને નિવૃત્તિ ન ફાવી. દુકાન માંડવાનું દિલ થયું. તૂર્ત લાજપતે ૧૦–૧૨

હજાર રૂપીઆ પિતાજીને વેપાર માટે દીધા. અને જગ્રામમાં હાટ ખોલાવી દીધું. પિતાને નામે જગ્રામમાં 'રાધાકિસન હાઈસ્કુલ'ની સ્થાપના કરી.

હિન્દની કેળવણીના કોયડાઓ પર પોતે એક પુસ્તક લખ્યું છે. એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં પોતે ઉર્મિભેર પિતાજી વિષેની મગરૂબી પ્રગટ કરે છે:

"આ વિષય પર લખવાનો મારો અધિકાર એ છે કે હું એક શિક્ષકનો પુત્ર હોવાનું ગૌરવ ધરાવું છું. ગઈ સદીની સાઠીની અંદર અંગ્રેજ સરકારે જે પહેલી શિક્ષક–ટુકડીને તાલીમ આપી હતી, તેમાં મારા પિતા પહેલવહેલા હતા. મારા પિતા પહેલે દરજ્જે આવેલા, અને કેટલાક વિષયમાં તો એને ઉંચામાં ઉંચા દોકડા અપાયેલા. મારૂં પહેલું શિક્ષણ મને એમની પાસેથી મળ્યું છે. હું મીડલ સ્કુલમાંથી લાહોર હાઈસ્કુલમાં ગયો ત્યાં સુધીના અંગ્રેજી સિવાયના તમામ વિષયો હું એમની પાસેથી જ શીખ્યો હતો. શિક્ષણની અંદરનો મારો રસ એમને જ આભારી છે. મારી જીંદગીમાં હું ઘણા શિક્ષકોને મળ્યો છું, પણ એમના કરતાં કોઈ અચ્છો શિક્ષક મેં દીઠો નથી. એ વિદ્યાર્થીઓ સાથે ભાઈઓની રીતે વર્તતા અને તેઓના સહવાસમાં આનંદ પામતા. એણે પોતાનામાં જે કાંઈ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન હતું તે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને અર્પી દીધું હતું: દેતા હોય તેવા ભાવથી નહિ, પણ સહકારની–પરસ્પર વિનિમયની લાગણીથી. જ્યાં જ્યાં એ ગયાં ત્યાં ત્યાં એ વિદ્યાર્થીઓની સ્નેહમૂર્તિ સમા હતા. પોતે શીખવતા તે વિષય પર વિદ્યાર્થીનો બુદ્ધિપૂર્વકનો તલસ્પર્શ દેખે ત્યાં

સુધી વિદ્યાર્થી કેટલું યાદ રાખી શકે છે તેની એમણે કદિ ખેવના કરી નથી. એમણે કદિ શીખવ્યું નથી, માત્ર સહુને પોતાની રીતે શીખવામાં સહાય જ કરી છે. આ બધું એમને માટે સહજ હતું, કેમકે અંગ્રેજી ભાષાનો એક શબ્દ પણ પોતે ન જાણતા હોવાથી, શિક્ષણનું શાસ્ત્ર કે શિક્ષણની કલા–એમાંથી કશું યે બનાવટી ભણતર પોતે ભણ્યા નહોતા."

આવા પિતા પ્રત્યેનો સ્નેહ લાલાજીની ૧૯૦૭ ની પહેલી જેલજાત્રા વખતે કેવું વીર–સ્વરૂપ ધારણ કરી શક્યો હતો તે એમના બીજા પુસ્તક (મારી હદપારીની કથા) માંથી જડી આવે છેઃ ઇ. સ. ૧૯૦૭ ના મે મહિનાની ૯ મી તારીખ, એટલે લાજપતરાયની બેતાલીસ વર્ષની ઉમ્મર : એટલે પિતાનો પૂરેપૂરો બુઢ્ઢાપો અને માતાનો વિદેહઃ પોતાની પૈસેટકે છલોછલ જાહોજલાલી અને બહોળું કુટુંબ : લખે છે કે "મારે મારા પિતાને આ વિપત્તિ માટે તૈયાર કરવાના હતા. મારી પત્ની, મારી તાજેતર રંડાએલી પુત્રી અને મારો સહુથી નાનો દીકરોઃ એ ત્રણે તો લુધીઆને મોસાળમાં ગયાં હતાં, એટલે મને સંતોષ હતો કે મારી ગિરફ્તારીને સમયે કશું કૌટુમ્બિક પ્રેમનું નાટક નહિ ભજવાય. પરંતુ સહુથી વધુ વ્યથા મને મારા બુઢ્ઢા બાપુની હતી. મારૂં આખું જીવન મારા પિતૃપ્રેમ તથા મારી દેશ–કર્તવ્યની લાગણી વચ્ચેના સતત સંગ્રામ સમું બની ગયું હતું. વારંવાર એમને ન રૂચે તેવાં, એમની મંજૂરી વિરૂદ્ધનાં જાહેર કાર્યો કરી કરીને મેં એમને નારાજ કર્યા હતા. તેમ છતાં યે

એમની નારાજી મારી સાથે છુટ્ટા પડી જવા જેટલી હદે હજુ સુધી કદિ પણ નહોતી ગઈ. કવચિત્ કવચિત્‌ની ઘડીભરની નારાજી અને નાપસંદગી છતાં પણ એ હમેશાં મારા રક્ષા–દેવ જ હતા. મારા આરોગ્યની ચિંતામાં ને ચિંતામાં એના વાળ અકાળે ધોળા બની ગયા હતા. મારી બિમારીમાં જે વખતે ઘરનાં બીજાં સર્વેએ મારી આશા મેલી દીધી હતી, તે વખતે પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા છતાં પણ, મહિનાઓના મહિના સુધી, એક ઘડી પણ મારી પથારીથી અળગા થયા સિવાય એ પિતાએ મારી સારવાર કરી હતી. મારા પરનું આ આવેશભર્યું વાત્સલ્ય જ એની જીવનદોરી સમાન હતું; અને એ વાત્સલ્યે જ મારા પર મુખ્ય સંયમ જમાવીને, મને કુટુંબ–સ્નેહનાં બંધનો તોડી નાખી ત્યાગ–જીવનમાં જતો અટકાવી રાખ્યો હતો. મારા હૃદયને આધ્યાત્મિક વલણ આપનાર પણ એમના જ ઉચ્ચ ચારિત્ર્યની તેમજ નીતિમય જીવનની અસર હતી. હું જુવાન બન્યો ત્યારથી હમેશાં મારી મુખ્ય કાળજી એમની નારાજીના પ્રસંગો ન આવવા દેવાની જ રહેતી. અને મારા જાહેર જીવન સિવાયનાં ઘર તેમજ બહારનાં દરેક કામમાં એમની ઇચ્છા એજ મારે તથા મારાં સ્વજનોને માટે કાયદો હતી. એટલા માટે જ મારા પર જો કશી આફત આવે તો અંતરમાં દુઃખ ન ધરવા માટે મેં એમને તૈયાર કર્યા. કાગળ લખ્યો.”

+ + +

“જ્યારે હું દેશવટેથી છ મહિને પાછો વળ્યો, ત્યારે મેં સાંભળ્યું કે એમના શિર પરની આ મોટામાં મોટી

આફત દરમ્યાન એમણે મક્કમ, મર્દને શોભતું, અને ગર્વમય વલણ ધારણ કરી રાખ્યું હતું. એમની મર્દાનગીને ન છાજે અને મારા કાર્યની વિશુદ્ધિ પરના મારા વિશ્વાસને હીણપ લગાડે એવું કોઇ પણ પગલું ભરવાનો એમણે પલવાર પણ વિચાર કરેલો નહોતો. આ સાંભળીને મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો. એ મને પત્રો લખતા તે ઘણા ટુંકા હતા, છતાં પોતે પોતાનાં દુઃખો કેવી ધીરજથી સહન કરતા કરતા મર્દની રીતે મારાં બાળબચ્ચાંની રક્ષા કરી રહ્યા છે, એટલું સમજી જવા માટે તો એ ટુંકા પત્રોમાં પૂરતું લખાણ હતું. પરંતુ એમણે તો તે ઉપરાંત મારા બચાવ માટે પોતાની કસેલી કલમ ઉઠાવી હતી અને એ કલમ વડે એ મારા કાળા કામ કરનારા દેશ-બંધુઓની કુટિલ પેરવીને ધુળ મેળવી રહ્યા હતા એની તો મને ખબર પણ શી રીતે હોય ! હું આવ્યો ત્યારે જ મને શરમ સાથે માલૂમ પડયું કે એક હિન્દી ડેપ્યુટી કમીશ્નરે, કેમ જાણે મારો બુઢ્ઢો પિતા મારા રાજદ્વારી વિચારો બદલ અને મારી હીલચાલ બદલ કોઇ રીતે જવાબદાર હોયની, એ રીતે એ વૃદ્ધની હીલચાલ પર ગેરકાયદેસર રીતે સતત છુપી ચોકી રાખવાનું હીચકારૂં કૃત્ય પોતાની નોકરીને અંગે આવશ્યક ગણ્યું હતું. તેમ છતાં એ ડોસા એક ક્ષણ માત્ર પણ ડગમગ્યા નહોતા, એણે મારી નિર્દોષતા પર ઘડીભર પણ વિશ્વાસ ખોયો નહોતો, અથવા તો પોતાના પ્રત્યે અદ્વિતીય પિતૃ-પ્રેમ ધરાવનાર બેટાની ગેરહાજરી થકી અંતરમાં વલોવાતી વેદનાને વશ બની કદિ પણ નિરાશાને નોતરી નહોતી.

શિક્ષણમાં ક્રાંતિકાર

પિતામહના દબાણને લીધે તેર વરસની વયે તો લાજપતરાયનું લગ્ન થઇ જાય છે. અઢારમે વર્ષે એ કાયદાની પહેલી પરીક્ષા પાર કરે છે. વીસમે વર્ષે સનંદ મેળવવાની પરીક્ષા વટાવી હિસ્સાર ગામમાં વકીલાત આરંભી દે છે. યૌવનના નિશ્ચિંત સંસાર-સુખો, મનોરાજ્યના સ્વપ્નવિહારો અથવા બલપ્રાપ્તિના મસ્તીભર્યા પ્રયત્નોને એના જીવનમાં સ્થાન મળે તે પહેલાં તો લગ્ન અને ગુજરાનની બન્ને ધુંસરીઓ એના કાંધ પર બંધાઇ જાય છે. જોતજોતામાં એ પાણીદાર જુવાનની વકીલાત માસિક અઢીસો રૂપીઆની રકમ ઉપર પહોંચી જાય છે. અને તેની સાથોસાથ જાહેર જીવનનાં દ્વાર એની સામે ઉઘડી જતાં એની પ્રાપ્તિની મોટી બચત પરમાર્થની ઝોળીમાં પડવા લાગે છે.

પંજાબમાં સ્વામી દયાનંદનો શંખ ફુંકાયો. સમાજ-જીવન તેમજ ધર્મ-જીવનના સડા ઉપર આર્ય-સમાજની નસ્તર-છુરી ફરવા લાગી. અને સરકારી નિશાળોમાં કારકૂનો પેદા કરવાનું સાંચાકામ કરનારી કેળવણીના સત્યાનાશ તરફ દયાનંદના જુવાન શિષ્યોનું ધ્યાન ખેંચાયું. એકવીસ વરસની સુકુમાર ઉમ્મરે પોતાના બીજા

બે સાથીઓના સંગમાં લાજપતરાય પૈસાની કશી સગવડ સિવાય, પ્રજાની સહાનુભૂતિ વગર અને રાજસત્તાની સંદેહ–રાતી નજર સામે દયાનંદ એંગ્લો વેદિક કોલેજનાં તોરણ બાંધે છે. પોતે લખે છે કે "આ સંસ્થાની એકેએક ઈંટની પાછળ ઈતિહાસ છે. એ કદાચ આ દુનિયાને અજવાળે કદિ જ નહિ આવે. આ વાતો લગભગ વિસરાઈ ગઈ છે, અને જે થોડી વાતો હજુ પ્રચલિત છે તે બધી પણ એના સૃષ્ટાઓનાં શબોની સાથે જ બળીને ભસ્મ બની જશે."

પ્રત્યેક ઈંટ પછવાડેની એ ગુપ્ત કથાઓ તો બેશક ગૂમ થઈ ગઈ છે. પરંતુ લાજપતનાં સ્વાર્પણ સાથે સંબંધ ધરાવતી વાતો આ રહી: પૂરી એક પચીસી સુધી યુવાન લાજપતરાય આ વિદ્યાલયની વ્યવસ્થા સાથે ઝકડાયેલા રહ્યા: નવ વર્ષ સુધી એના કાર્યવાહક મંડળના મંત્રી રહ્યા: કેટલા વર્ષો સુધી ઉપ–પ્રમુખ રહ્યા: પરંતુ એનું કર્તવ્ય માત્ર કાર્યવાહીના ચાર છેડા વચ્ચે જ નથી રોકાઈ રહ્યું. ઓફીસ ચલાવવી, ફાળા માટે જાહેર સભાઓમાં વ્યાખ્યાન આપવાં, ફાળા ઉઘરાવવા, પ્રચાર કામ ધપાવવું અને વર્તમાનપત્રો માટે લેખો લખવા વગેરે: આટલેથી એનાં સરસ્વતી–પૂજનનાં અર્ઘ્ય–પુષ્પોની સમાપ્તિ નથી થતી. એ તો આ બહુવિધ બોજો ઉઠાવતાં ઉઠાવતાં શિક્ષકનું કાર્ય પણ અદા કરતા, વિદ્યાર્થીઓની સાથે ભેળાતા, છાત્રાલયો ઉપર પણ દેખરેખ રાખતા. પ્રત્યેક વખતે આર્યસમાજના વાર્ષિક ઉત્સવ પર એનો એકનો જ વ્યાખ્યાન–સૂર શ્રોતાઓનાં ખીસામાંથી નાણુંની રેલો વહાવતો. પરંતુ એ વ્યાખ્યાન–સૂર પાછળ માત્ર શબ્દોનું

કે માત્ર ભાવોર્મિંનું નહિ, પણ પોતાના પ્રથમ પહેલા દ્રવ્ય–દાનનું જોર હતું. પહેલી જાહેરાત હમેશાં એમના પોતાના ગજવામાંથી જ થતી હતી. આવી આર્થિક સહાય એમણે ઝીંદગીભર ચાલુ રાખી હતી. પોતાને રહેવાનું મકાન પણ કોલેજની પાડોશમાં જ ખરીદ્યું હતું. સત્તાધીશોની ભ્રુકૂટિ સામે પણ સ્વદેશી શિક્ષણનો ધ્વજ ફરકતો રાખનાર એ નાના શા યુવાન–મંડળને મોખરે હમેશાં લાજપતરાય હતા. હજુ તો મૃત્યુ પહેલાં બે જ દિવસ ઉપર એવું બન્યું કે પોતે કોલેજના કેટલાક કિશોર વયના છોકરાઓને પ્રભાતમાં અતિ વ્હેલા સરઘસમાં નીકળતા જોયા. તુર્ત જ પોતે પ્રીન્સીપાલને લખ્યું કે "આ અટકાવવું ઘટે, નહિ તો છોકરાઓની તંદુરસ્તી બગડશે!" આટલી મમતાના ગર્ભમાં જે સ્વાર્પણ ઉભું હતું, તે સ્વાર્પણનાં સીંચનથી તો 'દયાનંદ એ. વે. કોલેજ'ની અંદર પદ્મના પાંખડીઓની પેઠે અન્ય અનેક કોલેજો ને શાળાઓ ફુટી નીકળી. પોતે કહે છે કે સંજોગોનું પરિબળ વિચારતાં તો આ વિદ્યાલય એક અદ્ભૂત નવલકથા સમું દિસે છે. આટલું અસીમ મમત્વ છતાં, સંસ્થાની સાથે પોતાની તદ્રૂપતા છતાં, રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો નિષ્પક્ષપાત મંથનકાર લાજપતરાય, પોતાની–The problems of National Education in India–નામની ચોપડીમાં પોતાના જગતભરના શિક્ષણવિષયક અનુભવનું દોહન કરતાં છેક ઇ. સ. ૧૯૧૮માં જતા ઉચ્ચારે છે કે આ સંસ્થા પણ રાષ્ટ્રીય કેળવણીના કોયડાનો સાચો ઉકેલ નથી આણી શકી.

દીનબંધુ

દેશમાં દુષ્કાળ પડે, રોગચાળો ફાટી નીકળે, જળપ્રલય કે ધરતીકમ્પ થાય, ત્યારે તો ખ્રીસ્તી મીસનરીઓની મોસમો ખુલતી, ડુંડાં લણવાની જાણે કે લાણી પડતી. હજારો અનાથ હિન્દી બચ્ચાં પાદરીઓના હાથમાં પડીને ધર્મ અને જાતિનાં અભિમાન ગુમાવતાં, મોટપણે માતૃભૂમિનાં શત્રુ બનતાં. કારણ એ હતું કે ભૂખમરાનાં માર્યાં હજારો માબાપો પેટનાં સંતાનોને પણ પાદરીઓના હાથમાં જવા દેતાં અને તે પછી દુષ્કાળ વીત્યે પાદરીઓ એ બચ્ચાંને પાછાં માબાપના કબ્જામાં સોંપતાં નહિ. એ રીતે રાજપૂતાનાના ફક્ત એક દુષ્કાળમાંથી જ કુલ ૭૦ હજાર હિન્દુ બાળકો ખ્રીસ્તીઓને હાથ પડી ગયાં હતાં. એવે સમયે પંજાબમાં પહેલવહેલી બીનખ્રીસ્તી અનાથ સહાયક ઝુંબેશ ઉપાડનાર એક લાજપતરાય જ હતા. ત્રીસ–બત્રીસ વર્ષની વય એટલે તો જીંદગીનો ઉંબર લેખાય. તે દરમ્યાન તો પોતે ફિરોઝપૂર, મીરટ વગેરે સ્થળે અનાથ–આશ્રમો ઉઘાડી નાખ્યાં હતાં. એવે ૧૮૯૯–૧૯૦૦ ના અરસામાં મધ્યપ્રાંત, રાજપૂતાના, બંગાળા વગેરે સ્થળોમાં દુષ્કાળ

ફાટી નીકળ્યો. એ ચીસ લાહોરમાં લાજપતરાયને કાને પડી. એનું અંતઃકરણ પીગળી ગયું. સહાય સમિતિઓ ગોઠવી, દ્રવ્ય મેળવી, ઠેર ઠેર પોતાના ધર્મદૂતોને એણે મોકલી દીધા. ફિરોઝપૂરના સુપ્રસિદ્ધ શ્રીમદ્દયાનંદ અનાથાશ્રમની કાર્યવાહી કરવાથી પોતાને અચ્છી તાલીમ મળી ગઇ હતી તેથી પોતે હજારો અનાથ હિન્દુઓને બચાવ્યા. એ દેખીને પાદરીઓની આંખો ફાટી ગઇ. ૧૯૦૧ માં 'દુષ્કાળ કમીશન' બેઠું. સરકારે લાજપતરાયને જુબાની આપવા તેડાવ્યા. જુબાનીમાં એણે ઉઘાડેછોગ જાહેર કર્યું કે ખ્રીસ્તીઓ અમારાં હિન્દી બચ્ચાંને આવાં સંકટોનો ગેરલાભ લઈ ઉઠાવી જાય છે તેની સામે હું ઇલાજ માગું છું: હું માગું છું કે અનાથ બાળકોને પ્રથમ પહેલાં પાછાં શોધ કરીને એનાં પોતપોતાનાં માબાપોને હવાલે કરવાં; માબાપો ના પાડે તો આર્યસમાજી આશ્રમોના હાથમાં સુપ્રત કરવાં; અને એ ન રાખે તો જ ખ્રીસ્તી મીશનરીઓને ભળાવવાં. સરકારે આ માગણીનો સ્વીકાર કર્યો. ખ્રીસ્તીઓનો ભક્ષ ગયો. હજારો બાળકોને હિન્દુત્વની ગોદમાં પાછાં તેડી લાવનાર લાજપત ઉપર આ મતલબી વિધર્મીઓની વક્રદૃષ્ટિ તે દિવસથી જ રમવા માંડી હતી.

ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં કાંગડા જીલ્લો ધરતીકમ્પનો ભોગ થઇ પડયો. એ પ્રચંડ ભૂકમ્પને લીધે હજારો મકાનો જમીંદોસ્ત થયાં. હજારો ગરીબો ઘરબાર વિનાનાં બન્યાં. તેઓની વ્હારે પણ લાજપતરાય જ ધસી આવ્યા. દ્રવ્ય ભેળું કરી, સ્વયંસેવકોનાં દળ ઉભાં કરી, અનાથ-આશ્રમ ઉઘાડી એ પીડિતોના ઉગાર માટે મથ્યા.

પંજાબ જેવા સ્થિતિચૂસ્ત પ્રાંતમાં અંત્યજોની સાર કોઇ હિંદુએ લીધી નહોતી. એ 'અછૂતો' માનવજાતને મળેલા તમામ જન્મસિદ્ધ હક્કોથી બાતલ હતા. એને નહોતી શાળાઓ કે નહોતાં નવાણો; એની વ્હારે પણ જોશીલો લાજપત જ ચઢ્યો હતો. પંજાબભરમાં એ અછૂતોદ્ધારનો મંત્ર ગુંજતા ગુંજતા ઘૂમતા. અને એના અંતરમાં અછૂતો પ્રતિની કેવી જ્વાળાઓ ઉઠી હતી તેની સાખ તો સાઇમન કમીશનના બહિષ્કાર પર પોતે વરિષ્ઠ ધારાસભામાં જે અભયભરપૂર વ્યાખ્યાન દીધું તેમાંથી જડે છેઃ એ બોલ્યા છે કે

"સાહેબો, આ અણિશુદ્ધ ગોરા કમીશનની નીમણૂંક કરવાના બચાવમાં અમીર બર્કનહેડે એક કયો મુદ્દો આગળ ધર્યો છે, જાણો છો ? એ છે સરકારની અસ્પૃશ્યો પ્રતિની દયાનો મુદ્દો. ક્યારથી આ અસ્પૃશ્યોની હસ્તી તમે સ્વીકારી ભલા ? આ દલિત વર્ગના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન બ્રીટીશ સરકારને કયે દિવસે થયું સાહેબો ? લાગે છે કે ઇ. સ. ૧૯૧૭ થી."

એક સભ્ય–શી રીતે ?

"શી રીતે તે હું એક ક્ષણમાં જ આપને સમજાવું છું સાહેબ ! ઇ. સ. ૧૯૧૭ ના ઑગસ્ટમાં સરકારે મહાન ઢંઢેરો પીટાવ્યો કે બ્રીટીશ રાજનીતિનું ધ્યેય હિન્દને બ્રીટીશ સામ્રાજ્યની અંદરના એક અંગ તરીકે તૈયાર કરવાનું છે. આ ઢંઢેરો હિન્દને વિષે રહેતી સમસ્ત અંગ્રેજ જનતાને, અમલદાર તેમજ બીનઅમલદાર તમામને કડવો લાગ્યો. એટલે પછી પોતાની આખી કારકીર્દીમાં પ્રથમ પહેલી-

વાર ૧૯૧૭-૧૮ માંજ શિક્ષણ-પ્રગતિના અહેવાલમાં અસ્પૃશ્યોની હૈયાતીની નોંધ લેવાણી. તે અગાઉ અંગ્રેજ સરકારની દૃષ્ટિએ આ અસ્પૃશ્યો જીવતા જ નહોતા. એણે શું કર્યું ? એણે અસ્પૃશ્યોની વસતી-ગણના કરાવી. શામાટે ? અસ્પૃશ્યોની કેળવણીની પ્રગતિ શી રીતે થઇ શકે અને એનું હિત શી રીતે સુધારી શકાય તે જાણવાના દંભી બ્હાના તળે. પછી ? પહેલીવારના વસતીપત્રકે અસ્પૃશ્યોની સંખ્યા ૩ કરોડની બતાવી. એ સંખ્યાને ઇ. સ. ૧૯૨૧ ની વસ્તી-ગણનામાં સેન્સસ કમીશનરે છલંગ મારીને સવાપાંચ કરોડની કરી નાખી. અને એણે કહ્યું કે ઘણું કરીને અસ્પૃશ્યોનો આંકડો સાડાપાંચ ને છ કરોડની વચ્ચે હોવો જોઇએ. પછી મી. કોટમેને કલમને એક જ ઝટકે એને નિશ્ચયપૂર્વક છ કરોડ કહી નાખી; અને આજે જે છ કરોડ અસ્પૃશ્યોની વાત સરકાર વારંવાર કરી રહી છે તે આ રીતના છ કરોડ છે ! હું પૂછું છું કે બ્રીટીશ સરકારે એના દોઢસો વર્ષના અમલ દરમ્યાન આ અસ્પૃશ્યોને માટે શું ભલું કર્યું ?”

મી. અહમદ—તમે શું કર્યું ?

લાજપતરાય—મેં શું કર્યું ? કહું છું. સાંભળો, છેલ્લાં પચીસ કરતાં વધુ વર્ષોથી-ધારાસભામાં એ લોકોના પ્રતિનિધિને બેસવા દેવાનો ઇસારો સરખો થયો તેની પણ પૂર્વે ઘણાં વર્ષોથી હું અસ્પૃશ્યો માટે મારૂં કર્તવ્ય કરતો આવું છું. હું સરકાર પક્ષના દરેક સભાસદને પડકાર કરીને પૂછું છું કે બોલો, તમે છેલ્લાં પચીસ વર્ષો દરમીઆન અસ્પૃશ્યોદ્ધાર માટે શું કર્યું છે ? અરે અત્યારે પણ-આ નવા વહીવટમાં પણ-અસ્પૃશ્યોની

કેળવણી અને આબાદાની ધપાવવાના અમારા નાના શા પ્રયાસો પરત્વે પણ સરકાર સામી પડે છે. અમે જ્યારે પંજાબમાં આ લોકો માટે કૂવા ઉઘાડવાનું કહીએ છીએ, ત્યારે એણે ના પાડી છે. અમે એનાં બાળકો માટે ખાસ શિષ્યવૃત્તિઓ કાઢવા સૂચવીએ છીએ, તો એ પ્રસ્તાવ પર પણ નનૈયો ભણે છે. જ્યારે એક સભાસદે અસ્પૃશ્યોના શિક્ષણ માટે રૂા. નવ લાખની મંજૂરીનો પ્રસ્તાવ મૂકયો, ત્યારે પણ સરકારે મક્કમ ‘ ના ’ સંભળાવી. અમે માગ્યું કે લશ્કરમાં, અને ત્યાં નહિ તો છેવટ પોલીસ ખાતામાં તેઓની ભરતી કરો, તો સરકારનો જવાબ છે કે “ ના; અત્યારના સંજોગોમાં નહિ; કેમકે બીજા હિન્દુઓ વિરોધ કરશે. ” તો પછી આ અસ્પૃશ્યો માટે ઉભરાતું હેત શાનું ? એ છે દંભી બરાડો. હું તો આંહી બેઠેલ અંત્યજ પ્રતિનિધિ ખુદ મી. રાજાને જ આહ્વાન આપીને પૂછું છું કે બતાવો, સરકારે છેલ્લાં ૨૫ વર્ષોમાં તમારે માટે શું ઉકાળ્યું ? એ તો કેવળ આંખમાં ધૂળ નાખવાની વાત છે. બાકી તો શુદ્ધ વિશ્વબંધુત્વની દૃષ્ટિએ અને સદંતર નિઃસ્વાર્થભાવે એ લોકોની ઝુમ્બેશ પરત્વે પહેલ કરનારા અમે જ છીએ. અમે એ લોકોને અમારાં જ સગાં ગણ્યાં અને અમારી નમ્ર રીતિએ અમે એને છેલ્લાં પચાસ વર્ષોથી ઉંચા લેવા મથીએ છીએ. મેં પોતે પણ મારા સમયનો મોટો ભાગ અને મારી બચતની મોટી રકમો અસ્પૃશ્યો માટે જ અર્પણ કરી છે. હું પૂછું છું કે એની સામે જમા કરવા જેવું આ સરકારે અને આ ગોરા સભ્ય સાહેબોએ કશું પણ કર્યું છે ? ”

લાજપતરાયનો શબ્દેશબ્દ સત્યના પાયા પર ઉભેલ છે. એમાંનો એક પણ હરફ જૂઠો પાડવા ત્યાં કોઈ સભાસદની પાસે સાધન નહોતું અને અસ્પૃશ્યો માટે તો જ્યારે એણે એક કરોડ રૂપીઆ અંદાજપત્રમાં અલાયદા મૂકવાનો પ્રસ્તાવ વરિષ્ઠ ધારાસભામાં પેશ કર્યો હતો, ત્યારે સ્વરાજ પક્ષના પ્રતિનિધિઓ જો પ્રસ્તાવના પક્ષમાં મત આપત તો અસ્પૃશ્યોનું કામ પાકી જાત. પરંતુ બરાબર એ જ પ્રસ્તાવને સમયે, 'સદંતર વિરોધ'ની નીતિ ધારણ કરી બેઠેલા સ્વરાજપક્ષીઓ ધારાસભામાંથી બહાર નીકળી ગયેલા. તેઓ બધા બહાર પરસાળમાં જ ઉભા હતા. દૂર પણ નહોતા ગયા. સ્વમાનને પોતાનો પ્રાણ લેખનાર લાજપતરાય તે વખતે બહાર નીકળ્યા. હાથ જોડીને, પગે પડીને એણે વિનવણી કરી કે 'કોઈ રીતે પધારો ! અસ્પૃશ્યોનું ભલું થશે. ભલા થઈને અંદર પધારો ! ' સ્વરાજવાદી સભ્યો ધરાર ન જ ગયા. લાજપતરાય પોતાનું સમસ્ત સ્વાભિમાન અળગું મેલીને હાથ જોડી ઉભા હતાઃ એ અંત્યજોને માટે. છેલ્લાં ત્રણ વરસથી તો હિન્દુવટનાં પાપ ધોવાની અદમ્ય ધગશને વશ બની લાલાજી દાનવીર શેઠ બીરલાની દ્રવ્ય-સહાયથી પંજાબભરમાં અછૂતોદ્ધારને જ કામે લાગી પડયા હતા.

અમેરિકામાં પોતે દેશપારી ભોગવતા હતાઃ પેટગુજારા માટે જાતમહેનત કરી મથવું પડતુંઃ ઘણી વાર ઘેરથી સરકારની ડખલને લીધે ખરચી આવવામાં રોકાણ થતુંઃ પોતે મુંઝાઈને રડતા હોયઃ તે ટાણે પણ કોઇ હિન્દી વિદ્યાર્થી એની સહાય વિના એની કનેથી પાછો ન વળતો. વિદ્યાર્થીની

કથની સાંભળી પોતે એટલા બધા પીગળી જતા, કે તેજ ઘડીએ ગજવામાં હાથ નાખી જે કાંઇ છેલ્લી મૂડી હોય તે રાજી થઇને આપી દેતા; અને પોતે તો પૈસાને અભાવે પુત્ર પ્યારેલાલનાં ટુંકા કપડાં પહેરીને યુરોપમાં પ્રવાસો કરતા. કોઈ કહે કે "અરે લાલાજી, આ ઠીક નથી લાગતાં." પોતે હસીને જવાબ દેતા કે "કાંઇ નહિ ભાઇ ! એ તો ટુંકી મુસાફરીમાં ચાલ્યું જાય."

"હિન્દના લોકો પૃથ્વીભરમાં સહુથી ગરીબ છે. આવી ગરીબી જો યુરોપ અથવા અમેરિકાના કોઇપણ દેશમાં પ્રવર્તતી હોત, તો ત્યાંની સરકારને પ્રજા બરતરફ કરી કાઢી મૂકત."

+

"હિન્દના દુષ્કાળો પર વિવેચન કરતાં ડો. સન્ડરલાંડ શા શા આંકડા આપે છે તે જુઓ : 'સત્ય એ છે કે હિન્દની ગરીબીની કલ્પના એ નજરે જોયા સિવાય નહિ જ આવે. હાય ! મેં એ નજરે જોયેલ છે. ભીડના દિવસો માટે હિન્દી ખેડૂત કશું નથી બચાવી શકતો એ શું આશ્ચર્યજનક છે ? પ્રજાની આ બેહદ કંગાલીઅત જ મુખ્યત્વે મરકીએ ગુજારેલા કેર માટે જવાબદાર છે: એ મરકીનો કેર તો ચોંકાવનારો છે: સને ૧૯૦૧માં એણે ૨,૭૨,૦૦૦ જાન લીધા: ૧૯૦૨માં ૫ લાખ: ૧૯૦૩માં ૮ લાખ: ૧૯૦૪માં ૧૦ લાખ: હજુ પણ આ હત્યાકાંડ નિરંકુશ પણે ચાલુ છે. લાંબા સમયના અર્ધ–આહારને લીધે લોકોની પ્રાણશક્તિ ઉતરી ગઇ છે. આ કંગાલીઅત ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી રોગચાળો નથી રોકી શકાવાનો. હિન્દમાં દુષ્કાળનું સાચું કારણ અનાવૃષ્ટિ નથી, અતિ–વસતી પણ નથી: પ્રજાની ઘોર કંગાલીઅત છે."

['દુઃખી હિન્દ'—લાજપતરાય]

"વીરોનો પણ વીર"

ઇ.સ. ૧૯૦૭ નો મે મહિનો ચાલતો હતોઃ દમન-દોર ચારે દિશામાં દેશને ચગદતો હતો. અને એ ઘર્ષણમાંથી અસંતોષનો અગ્નિ ફાટતો હતોઃ બંગાળામાં બંગભંગની સામે બિપીન ચંદ્ર પાલે આંદોલન મચાવ્યું અને બંગ–યુવકોએ માથાં હથેળીમાં લઇ આત્મ–સમર્પણની તૈયારી કરી. મહારાષ્ટ્રમાં લો. મા. તિલક જ્વાલા ચેતાવી રહ્યા હતા અને પંજાબમાં ત્યાંની સરકાર જમીન પરનો કર વધારી જાટ કૃષિકારોનાં લોહી પીવા માટે એક ખરડો ઘડતી હતી તેની સામે લાજપતરાય અને જાટ કોમના નેતા સરદાર અજીતસિંહની જોડલીએ જાહેર મતનો બળવો જગાવવા ઝુમ્બેશ માંડી. લાજપત-રાયને તો એના બનારસ મહાસભાના વ્યાખ્યાન પછીથી સરકાર પક્ષનાં છાપાંઓએ 'બળવાખોર' શબ્દે ડામી દીધા હતા. એના ઉપર લશ્કરમાં વિદ્રોહ જગા-વવાના અધમ આક્ષેપો પણ થઈ રહ્યા હતા. સરકાર ચોગમ વિપ્લવના ઓળા દેખતી હતી. એવે વખતે લયલા-પૂરમાં જાટની મેદની મળી. અંગ્રેજ સૈન્યને ઉત્તમોત્તમ સિપાહીઓ જે કોમમાંથી મળતા હતા તે જ આ જાટ

કોમની સામે લાજપતરાયે જોશીલું ભાષણ કર્યું. અને સરકારે સમય વર્તી લીધો. રાવલપીંડીના જે પાંચ નેતાઓને કારાગૃહમાં પૂરવામાં આવ્યા, એ પાંચેને માટે જામીન મેળવવા, ઉશ્કેરાએલા પ્રજાસાગરને શાંત પાડવા, અને જરૂર પડે તો જેલમાં મિત્રોનો સાથ કરવા લાજપતરાય યત્નશીલ હતા. સરકારને એ તક સાંપડી.

એક મિત્રે કહ્યું "લાજપતરાય, તમારા લયલાપૂર ખાતેના ભાષણમાંથી 'રાજદ્રોહ'નું ટીપું નીચોવવા માટે જમીન આસમાન એક થઇ રહ્યાં છે."

બીજાએ કહ્યું "કુકા લોકોના આગેવાન ભાઇ રામસીંગના જેવી તમારી પણ વલે કરવાની ગોઠવણ ચાલી રહી છે." [ભાઇ રામસીંગ શીખોના એક ધાર્મિક સંપ્રદાયનો નેતા હતો. ૧૮૭૨માં એને ૧૮૧૮ના કાયદા નં. ૩ની રૂઇએ, મુકર્દમો ચલાવ્યા વગર બ્રહ્મદેશ કાળાપાણીએ ઉપાડી જવામાં આવ્યો હતો, ત્યાં એ તૂર્ત જ મરણ પામ્યો હતો.]

ત્રીજા મિત્રે સલાહ આપી કે "ચાલો લાહોરમાંથી નીકળી જઇએ. વાદળું પસાર થઇ જવા દઇએ."

લાજપતરાયે જવાબ આપ્યો: "નહિ, નહિ ! એ કાયદાની ચુંગાલમાં આવવા જેવું એક પણ કામ મેં કર્યું નથી. કાયદેસર મને સરકારની આંગળી અડકી શકે જ નહિ. મને કશો ભય નથી. મારા મગજમાં તો એક જ વિચાર ઘૂમે છે કે રાવલપીંડીવાળા પાંચ મિત્રોને માટે હું કાંઇક કરી છૂટું. અત્યારે એ પાંચ જણા અંદીખાનામાં છે, ને હું ઘરમાં સુખે નિદ્રા કરૂં છું, એ

વિચાર મને ઝંપવા દેતો નથી. હું રાવલપીંડી જઇને જેમ બને તેમ તેઓની નિકટમાં રહું તો ઠીક."

લાલાજી જ્યાં આ વિચાર કરે છે ત્યાં એને ખબર મળ્યા કે એ પાંચે જણાના સ્નેહી—સંબંધીઓ ઇચ્છે છે કે લાજપતરાય દૂર જ રહે તો ઠીક. તેઓનું માનવું છે કે પાંચ જણા પર પડેલી આ આફત લાલાજીની જ રાવલપીંડી ખાતેની હાજરીને આભારી છે; અને તેઓ લાલાજી સાથેનો સંબંધ ત્યજી દેવા ઇચ્છે છે !

લાજપતરાયે આ માગણીને શિર પર ચડાવી: પરંતુ એનું હૃદય રહેતું નહોતું. એણે પાંચ પરહેજ થયેલાઓને કારાગૃહમાં સંદેશો પહોંચાડયો કે "મારી જરૂર પડે ત્યારે તૈયાર જ ઉભો છું. અત્યારે તો નથી આવતો, કેમકે મને ના પાડવામાં આવી છે."

પોતાના પર ઘેરાતાં વાદળાંની વાતો વધવા લાગી. ૧૮૧૮નો કાળો કાયદો ઉઘાડીને વાંચી જોયો : માથું ધુણાવ્યું : ના, ના, આમાં વર્ણવેલું કૃત્ય મેં કદિ કર્યું જ નથી. મને પકડે જ નહિ. હું એવો કયો મોટો માણસ !

છતાં અફવાઓ વધવા લાગી. કદાચ ગામતરૂં કરવું પડશે એવું માનીને લાલાજીએ તૈયારી કરવા માંડી: અને શી શી તૈયારી કરી ?

૧. પત્ની તો બહાદૂર હતી. એ નહિ મુંઝાય. એ તો બચ્ચાંને હિમ્મતથી ઉછેરશે, એની મને ચિંતા નથી.

૨. પિતાજીનો પ્રેમ અપરંપાર છે : એ ડોસો

ફૂરી ઝૂરીને મરશે! માટે એના પર હિમ્મત દેનારો ત્ર લખી કાઢ્યો :

વ્હાલા પિતાજી,

મારી ગિરફતારીની અફવાઓ જોરથી ચાલી રહી ે : એ કેટલી પાયાદાર છે તે ખબર નથી. છતાં આપને વિનયપૂર્વક પ્રાર્થના કરૂં છું, કે મારા પર ચાહે ા વિપત્તિ પડે, તોયે આપ ગભરાશો નહિ. અગ્નિ સાથે મેલનારનું કવચિત્ મ્હોં દાઝે, તો તેથી શું થઈ ગયું ? ાજસત્તાનાં કૃત્યો પર ટીકા કરવી એ અગ્નિ સાથે ્મત રમવા બરોબર છે. મને બીજી કશી ફિકર નથી. ાત્ર આપના ઉપર પાછળથી આવી પડનારી મુશીબ-ોની ચિંતા છે. માટે મને ખાત્રી આપો કે મારી ગેરફતારીથી આપ ગભરાશો નહિ. હંસરાજ, ગુરૂદાસ મને અમોલખરામ જેવા કેદમાં ગયા છે, તો હું બચાડો ાી ગણુતરીમાં! ગમે તે થાઓ, પણ કાયરતા દાખ-વાનું આ ટાણું નથી. ઉલટું જે કાંઇ ગુજરે તે મર્દની ીતે સહેવાનું છે + + + મને કશી વ્યાકૂલતા નથી. આપ પણ મારી કશી પરવા કરતા નહિ.

લી. આપનો નમ્ર સેવક
લાજપતરાય

૩. બીજા પ્રાંતોના નેતાઓને તેમજ વિલાયતના મેત્રોને પંજાબની દમન–નીતિ વિષે વાકેફ કરનારા ાગળો લખ્યા.

૪. તે દિવસ અદાલતમાં તો કશું કામ નહોતું, પરંતુ એક અસીલે અમૂક વ્યવસ્થા કરવા માટે રૂા. ૩૫૦

બે દિવસ ઉપર આપેલા, તેની વ્યવસ્થા કરવા પોતે તૈયાર થયા. મોટર ગાડીની વરધી દીધી.

ત્યાં તો બે પોલિસ અમલદારો આવીને ઉભા રહ્યાઃ “ લાલાજી, આપને કમીશ્નર સાહેબ યાદ કરે છે. ”

“ શા માટે ? ”

“ એ ખબર નથી. ”

લાલાજીને લાગ્યું કે લોકોનો ઉશ્કેરાટ શાંત કરવાના કામમાં કદાચ મદદે બોલાવતા હશે. કહ્યું “ હમણાં અદાલતમાં જઇને વળતાં મળી જાઉં છું. ”

“ પણ લાલાજી, હમણાં જ આપનું કામ છેઃ થોડી જ મીનીટનું. ”

લાજપતરાય વ્હેમાયાઃ કંઇક આફત છેઃ સ્મિત કરીને કહ્યું “ બહુ સારૂં ! ચાલો. મારી ગાડીમાં જ સહુ જઇએ. ”

વિપત્તિના પ્રવાસ પર લાજપતરાય સ્મિત કરતા ચાલ્યા. ત્યાં તો સામે બીજા અંગ્રેજ અમલદારોની ગાડીઓ મળી. કુદી કુદીને એ બે ગોરાઓ લાજપતરાયની ગાડીની પગથી પર ચડી ગયા. લાજપતરાયે પોલિસ ઉપરી રૂન્ડલને તો પિછાન હોવાથી કહ્યું “ અંદર આવી જાઓને ! ” બે મીનીટમાં પોલિસ કચેરીએ પહોંચ્યા.

કમીશ્નરે ગવર્નર જનરલ તરફથી આવેલો કાળાપાણીનો હુકમ દેખાડ્યો. હસીને લાજપતરાય બોલ્યા “ તૈયાર જ છું. ”

“ કોઇને મળવું છે ? ”

"ના રે!"

"કંઈ કાગળ પત્ર લખવો છે?"

"હા હા, જરૂર."

કાગળ, શાહી ને કલમ હાજર થયાં. પુત્ર પ્યારેલાલને લખ્યું: 'હું કયાં જાઉં છું તેની ખબર નથી. કયારે આવીશ તે પણ જાણતો નથી. તું આ એક કામ કરજે: આ સાથે રૂા ૩૫૦ની નોટો મોકલું છું. તે આપણા અસીલને પાછી દેજે અથવા એ કહે તેવી વ્યવસ્થા કરજે. બીજા થોડા મુકર્દમાઓ ચલાવવાનું મેં અસીલોને વચન દીધું છે, તે તેઓ કબુલ થાય તો તું ચલાવજે. મોટા બાપુને હિમ્મત દેજે, એની આજ્ઞામાં રહેજે!"

કાગળ બીડી, પોલીસને આપી, પોતે પોલિસની ગાડીમાં બેઠા. ડેપ્યુટી કમીશ્નર પોતે જ મોટર હાંકી રહ્યો છે. ડી. પો. સુપ્રી. રીવોલ્વર લઈને બાજુમાં બેઠો છે, પાછળની બેઠકમાં લાલાજીને પડખે ફોજદાર બેઠો છે.

સ્વસ્થ લાજપતે તે વખતે ત્યાં ઉભેલા એકના એક દેશબાંધવને–પોલિસ ઇન્સ્પેકટરને સલામ કરી. આગળ વધ્યા. પુલ ઓળંગતાં તો એણે એક મોટું સૈન્ય પોતાની તરફ આવતું દીઠું. યુરોપી અને દેશી: પેદલ અને ઘોડેસ્વાર: સાથે થોડું તોપખાનું! આ બધું લાજપતરાય પર જાપ્તો રાખવા માટે! જોઇને કેદીના હૈયામાં હસવું આવ્યું. પરંતુ હાસ્ય એણે રોકી લીધું. * * * * કોટડીમાં પુરાઇ ગયા.

સંપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય સાચવ્યું: કશી ફીકર, પૂછપરછ, ઉગ્રતા અથવા દેહશત નથી. એક રેખામાં કે રૂંવાડામાં પણ ઉશ્કેરાટ નથી. જાતે વૈશ્ય: ધર્મે મૂળેથી જૈન: શાણા ઠરેલા વૈશ્યની રીતે લાલાજીએ ભાઈ રામસીંગની વલેને ભેટવા કાળાપાણીની મુસાફરી આદરી. દુકાન વધાવી લેતો ડાહ્યો વણિક પાઇ યે પાઈની વ્યવસ્થા કરીને વેપાર સંકેલી લે, તેટલી સ્વસ્થતા લાલાજીએ આ નવા જીવન-પ્રવાસે પળતી વેળા બતાવી. રાતે કારાગૃહમાં એકલા પડતાની વાર જ આત્મ-નિરીક્ષણ આરંભ્યું. એના જ શબ્દો ટાંકીએ:

“પ્રથમ પહેલાં તો મેં પરમાત્માનો પાડ માન્યો કે હું પરહેજ થતી વેળા કૌટુમ્બિક કરૂણ નાટય-પ્રવેશોમાંથી બચી ગયો; પત્ની અથવા બચ્ચાં તે સમે હાજર હોત તો ન બચાત. પિતાને માટે હું દિલગીર હતો, પરંતુ એમના ચારિત્ર્યના બળ ઉપર તેમજ સંકટ વેળાની એમની ચિત્ત-સ્વસ્થતા ઉપર મને એટલી બધી શ્રદ્ધા હતી કે એમની વ્યાકૂળતાનો વિચાર-ભાર મારા મન પર બહુ વાર ન રહ્યો. પત્ની અને બચ્ચાંને તો પિતાની ગોદમાં સુરક્ષિત માન્યાં. એ રીતે કુટુંબના વિચારમાંથી મનને મૂક્ત કરી લીધું. પછી મેં મારૂં નૈતિક તથા માનસિક બળ માપી જોયું. મને લાગ્યું કે એ બળ તુટવાની જરીકે ધાસ્તી નહોતી. બચપણથી જ જગત્કર્તાના ડહાપણમાં મને આસ્થા હતી ને તે ઉપરાંત ચાહે તેવી કટ્ટાકટીમાં પણ મને ટટ્ટાર રાખનાર ફાજલ આત્મશ્રદ્ધાની ઝીણી દીવી મેં મારામાં બળતી દીઠી.

"આ રીતના આત્મ-નિરીક્ષણમાંથી ન્હાઈ ધોઈને હું જીવનમાં પૂર્વે હતો તેથી સવિશેષ બળવાન ને નિશ્ચયવાન થઈ બહાર નીકળ્યો. અંતમાં પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે હે પિતા ! મર્દનો સીનો રાખવાની મને શક્તિ દેજે! અને મારા સ્વદેશનું હિત જરી પણ જોખમાય તેવું કશું પગલું જાણે અજાણે પણ ભરવાના પ્રલોભન-માંથી મને ઉગારી લેજે !"

આત્મ-નિરીક્ષણ પૂરું થયું. પછી સાંભરી સરકાર. સરકારની આ ચાલબાજી પર લાજપતરાય હસી પડયા. સરકારને એના જાસૂસોએ આવી સજ્જડ થાપ દીધેલી દેખીને લાજપતરાયને બડી રમૂજ ઉપજી.

સૂર્યદેવ નમ્યા, કારાગૃહના દ્વાર પરના તાળામાં ચાવી ફરતી સંભળાઈ; અને અવાજ આવ્યોઃ "લાજપતરાય !"

આવનાર મનુષ્ય ડીસ્ટ્રીકટ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ મી. રૂન્ડલ હતા. એણે કહ્યું "બહાર નીકળો." લાલાજી નીકળ્યા. મોટર તૈયાર હતી. બેસી ગયા. મોટર ચાલી. સ્ટેશન આવ્યું. પરોણાને માટે એક સ્પેશ્યલ ટ્રેન ઉભી હતી. હુકમ મુજબ કેદી ડબામાં ચડયા.

રૂન્ડલ બોલ્યો "લાજપતરાય, સાંજની સલામ !"

"સલામ તમને પણ !" કેદીએ સ્વસ્થ ઉત્તર દીધો.

અને ગાડી સુસવાટા મારતી લાહોરની સીમ વટાવવા લાગી. લાલાજી લખી ગયા છે કે "હું માત્ર ટુંકી મુસાફરીએ જતો હોઉં, એવી મારૂં અંતઃકરણ સાક્ષી

પૂરતું હતું. લાહોરને જીવનની છેલ્લી સલામ કરતો હોઉં એવું મને તે દિવસે થયું જ નહોતું.”

આર્યાવર્તનો કિનારો પણ અદૃશ્ય થયો અને કલકત્તાથી ઉપડેલી નૌકાએ અગાધ પાણીમાં પંથ કાપવા માંડયો. અને કેદી ઉપર એના ગોરા ચોકીદારોની સતાવણી શરૂ થઇ ગઇ. સ્વજનોના વિયોગની અને જન્મભૂમિના અદર્શનની ઉંડી વેદનામાં પહેરગીર પોલિસ કમીશ્નરે આપેલા અપમાનભર્યા વર્તાવનો વધારો થતો ગયો. પરંતુ મૂળ પ્રકૃતિ તો ઘડી ઘડીમાં છેડાઈ જવાની હોવા છતાં લાજપતરાયનું વીરત્વ તે દિવસે પોતાના સંગી સમૂદ્ર જેવું જ અક્ષુબ્ધ બની ગયું. પછી ઇરાવદી નદીના આરા વચ્ચે નૌકા દાખલ થતાં તો કેદીએ બ્રહ્મદેશી પુરૂષો, ઓરતો અને બાળકોના ચહેરા દીઠા. અંતરના માધુર્ય ઉભરાવા લાગ્યું. એ કહી ગયા છે કે

“હું નથી સમજતો કે તે ક્ષણે જ મને શા કારણે બ્રહ્મદેશની ભૂમિ અને પ્રજા પ્રત્યે માયા ઉપજી. કદાચ મારે એ લોકોની દિલસોજી પર જીવવું હતું તેથી: કદાચ મને એક એશિયાવાસી તરીકે આ પ્રથમ પહેલો એશિયાઈ મુલક જોતાં આખા એશિયા ખંડની પ્રજાની પરાધીનતાનું સ્નેહભીનું સ્મરણ થયું તેથી: અથવા બ્રહ્મદેશે પોતાનો ધર્મ આર્યાવર્ત પાસેથી મેળવ્યો હોઇને મારો તેના પ્રતિ ભ્રાતૃભાવ જાગ્યો તેથી: ગમે તેમ હો, મને ન લાગ્યું કે હું અજાણ્યા દેશમાં આવી પડયો છું.”

સાચો વીર એ, કે જે સાચો વીતરાગ થઈ શકે. કાળાપાણીની સજા ભોગાવવા સંચરતા લાજપતરાયને આ

રીતે વીતરાગની દૃષ્ટિ ઉઘડી ગઇ. પરંતુ ખરી કસોટી હજુ ચાલી આવે છે. એ પોતે જ નોંધી ગયા છે :

" લાહોરથી માંડલે સુધીની મારી આખી મઝલમાં મારા હિન્દુ ને મુસ્લીમ બન્ને કોમના પોલીસ ચોકીદારોએ મને પ્રેમથી જ નવરાવ્યો છે. એક ખૂબસુરત ચહેરાવાળા નૌજવાન મુસ્લીમ કૉન્સ્ટેબલની ઉંડી માયાને હું કદિ નહિ ભૂલું. મારી વિપત્તિ પર એ રડતો હતો. પોતાની અને માતૃભૂમિની લાઇલાજીને એ કરૂણ શબ્દે ગાતો હતો. બીજો એક જણ બર્માનાં જમરૂખ લાવીને મને આપી ગયો. મેં એને રીઝવવા થોડાં લીધાં. એણે જીદ કરી કે " ના, બધાં જ લ્યો. કોને માલુમ કદાચ આપનું આ દર્શન છેલ્લી વારનું હશે ! " મેં કહ્યું " ભાઇ, હિમ્મત ધર. પ્રભુ પર આસ્થા ન છોડ. મારો અંતરાત્મા બોલે છે કે હું તુર્તમાં જ પાછો વળીશ. " મારા શબ્દો સાંભળીને હર્ષ–ગદ્ગદિત બનેલા એ પોલીસે મારા પગ ઝાલી લીધા. આજ જીવનમાં પહેલી જ વાર, પાશ્ચાત્ય સુધારાના દંભી ચળકાટથી અલિપ્ત રહેલી એવી હિન્દી હૃદયની ભવ્ય નિર્મળતા એના સંપૂર્ણ અને શુદ્ધ સ્વરૂપે મારા આત્મા પર છવરાઇ ગઇ. આ એક હિન્દી : મારો વિધર્મી : ગરીબીમાં પીસાયલી ખેડુ કોમમાંથી વખાનો માર્યો સાત આઠ રૂપીઆની અધમ નોકરી કરવા આવેલો આ ગામડિયો: મારા પ્રતિની વેદના બતાવવાને માટે પોતાનો રોટલો કુરબાન કરવા તૈયાર થયો. આ મુસલમાન સિપાહીઓને મારા વિધર્મી ગણીને મારા પર ચોકી કરવા મોકલનાર

સત્તાધીશે કેવી થાપ ખાધી !.......માંડલેમાં એ બધાથી જૂદા પડતાં મને ઘણી વેદના થઇ. ”

“ અરે ! આ મારા પગમાં કોણ પડયું છે !”

“મેં જોયું તો ગોખલેજીના ‘ હિન્દ સેવક સમાજ ’ વાળા ભાઇ દેવધર : સ્ટેશન છોડું તે પહેલાં તો એ મારા પગમાં બાઝી પડ્યા છે; ઓચીંતો, મારા કાળાપાણીના સ્ટેશન પર, એ મિત્રના હાથનો મીઠો સ્પર્શ લાગતાં હું રડી ઉઠત. માંડ માંડ મેં મારા હૃદયને રૂંધી રાખ્યું. પલવાર તો મને ભય લાગ્યો, કે ખુદ ગિરફ્તારી અને હદપારીથી જે સંયમ મેં નથી ખોયો, તે આ કદિ ન ધારેલા મિત્રના ઓચીંતા સ્નેહલ સ્પર્શથી હું ગુમાવી બેસીશ. પરંતુ દેવધરભાઇ મારા પગને હજુ અડકયો ત્યાં તો પોલીસ ઇન્સ્પેકટર દોડ્યો આવ્યો: એને લાગ્યું કે દેવધર મને છૂટો કરવા મથે છે ! એણે મારૂં કાંડુ ઝાલ્યું અને એક ગોરા સાર્જન્ટે દેવધરને ઝટકો મારી મારા પગેથી જૂદો પાડ્યો. એ મિત્રના આલિંગન પ્રત્યે મારાથી કેવળ મુંગા જ નમન દઈ શકાયા. કેમકે મારા હાથ ઇન્સ્પેકટરના હાથમાં ઝકડાએલા હતા. ”

“ લાજપતરાય ! આ હજામને હજામતના પૈસા કેમ નથી ચૂકાવતો ? ” માંડલેના જે કિલ્લામાં લાજપતરાય કેદ છે, તે કિલ્લાના ગોરા દરોગાએ બૂમ મારી.

“ મારી સમજ એવી છે કે ૧૮૧૮ ના ૩જા કાયદા મુજબ સરકારે જ એ પૈસા ચૂકવવાના છે, કેમકે

એ કાયદાની રૂઇએ રાજદ્વારી કેદી તરીકે મારા દરજ્જા પ્રમાણે મને ભરણપોષણ દેવા સરકાર બંધાએલી છે." કેદીએ શાંતિથી જવાબ વાળ્યો.

"બીલકુલ નહિ, હું આવો કોઇ કાયદો જાણતો નથી. બાકી તો મારો શબ્દ એજ આંહી કાયદો છે. અને હજામત તો વૈભવની વસ્તુ છે. તારે હજામત કરાવવી જ જોઇએ એવી ક્યાં જરૂર છે? સરકાર એવા મોજશોખના પૈસા નહિ આપે. મુસલમાન પોતાનું માથું મુંડાવવાની માગણી કરે એ તો સમજી શકાય તેવી વાત છે, પણ તારે હિન્દુને વળી દાઢી બોડાવવાની શી જરૂર હોય! ઘેર શું તું દાઢી નહોતો વધારતો? ત્યાં શું તું હજામ પાસે બેસતો? હોય નહિ."

જવાબની રાહ જોયા વિના ઉપરાઉપરી આવા સવાલોની ઝડી વરસાવનાર એ દરોગાને ભાન નહોતું કે હજામત જેવી ક્ષુદ્ર વાતમાં એક અત્યંત પ્રતિષ્ઠાવંત હિન્દી ઉપર એ જૂઠનું આળ મૂકતો હતો. કેદીનું પંજાબી સ્વમાન આ આક્ષેપનાં બાણથી વીંધાતું હતું. પણ એ બધાં અપમાનોને લાલાજી વીરને છાજતી રીતે ગળી ગયા.

જૂન મહિનો હતો. માંડલેની ગરમી અસહ્ય હતી. પંખા તો બન્ને ઓરડામાં લટકતા હતા, પણ એ તાણનાર કોઇ નહોતું. લાજપતરાયે એક પંખો ખેંચનારની માગણી કરી. એ માગણી સાંભળીને ગોરો દરોગો તો ચકિત જ થઇ ગયો. "આંહી માંડલેમાં તો કોઇને પંખા–મજૂરો રાખતો જાણ્યો નથી. તું નવી નવાઇનો આવ્યો છે!"

"સાહેબ, મારે ખર્ચે રાખવા દો. મારાથી ઉંઘી શકાતું નથી."

ઉનાળાના દિવસોમાં ખુલ્લા ચોગાનમાં સૂવા ટેવાએલ કેદીને છાપરાબંધ મકાનમાં પંખા વગર ઉંઘ આવતી નહિ. આખી રાત હાથમાં પંખો લઈ બેઠા રહેતા. વચ્ચે જરીક ઝોલું આવી જાય: ત્યાં પંખો હાથમાંથી પડી જાય: ગરમી થવાથી જાગી જવાય: ફરી પાછો પંખો ઉપાડીને જાગવાનું ચાલે.

તે છતાં ફરી કોઈવાર એણે પોતાની એ માગણી બતાવી જ નહિ. છાનામાના સહ્યાજ કર્યું.

ધૈર્યનો સાગર

જેલના ગોરા દરોગાને રસોડેથી જ જમવાનું આવવા લાગ્યું. પરંતુ લાજપતરાયને એ ફાવ્યું નહિ. એણે કાયદેસર માગ્યું કે "મારી રસોઈ મને જૂદી રંધાવવાની સગવડ આપો." આવી આવી કાયદેસર માગણીઓ સાંભળીને ગોરા અધિકારીને કાળ ચડતો ગયો. એણે રસોયા તરીકે એક નાનો મદ્રાસી છોકરો ગોઠવ્યો. પરંતુ ન આપ્યાં પૂરાં વાસણો, કે ન આપે સૂકાં લાકડાં. આખરે કેદીનું સીધું પાછું ગોરા દરોગાને રસોડે જ પડવા લાગ્યું, અને લાજપતરાયને શું ખવરાવવું તે નક્કી કરવાની કુલ-મુખત્યારી સાહેબના બબરચીને જ સુપ્રત થઈ. લાજ-પતરાય કંઈ ફરતાં ફરતાં શાક દાળ માગે, તો સાહેબ કહે કે 'કહે બબરચીને.' કાંઈ ફળ મેવો માગે તો પણ 'પૂછો બબરચીને!' બબરચી ધૂળ રાખ જેવી સામગ્રી લાવીને એનું મોટું બીલ કરે, તેને મુંગે મ્હોંયે સાહેબની મંજૂરી મળે. કેદી તરફથી વારંવાર હલકા ખોરાકની ફરી-આદો થતાં અધિકારી ખીજાઈને કહે કે "તારૂં ખરચ તો મારા કરતાં પણ વધુ આવે છે! સરકારને તારા જેવા નાચીઝ કેદીના વૈભવ શી રીતે પોસાય?"

લાજપતરાય શાંતિથી સમજાવે કે "અરે ભાઇ! બીજા શી રીતે વધે? મારો આહાર તો અત્યંત ઓછો છે."

ખરી વાત એ હતી કે બબરચી લાજપતરાયના બાકી રહેલા ખોરાકમાંથી એક સાર્જન્ટને જમાડી રોજનો એક એક રૂપીઓ રળતો હતો!

એક દિવસ લાજપતરાયે પોતાની થાળી જમ્યા વિના જ પાછી મોકલી. એ ખબર પડતાં જ સાહેબનો પિત્તો ફાટી ગયો; રાતોચોળ બનીને એ ધસી આવ્યો ધમકી દેવાનું શરૂ કર્યું : "તું તારા મનમાં શું જાણે છે? તેં શા માટે થાળી પાછી મોકલી?"

કેદીએ કહ્યું " મને રૂચિકર હતું તે મેં ખાધું, બાકીનું પાછું મોકલ્યું. મને તમારાથી અમુક જ જાતનો ખોરાક લેવાની ફરજ ન પાડી શકાય. હું કહું છું કે મારે વધુ પ્રમાણમાં તેમજ ફરતું ફરતું શાક જોઇએ છે. તે તમે શા માટે નથી આપતા?"

"એમ? આંહી માંડલેમાં જે શાક નથી ઉગતાં, તે શું શું હું તારે માટે વાવવા બેસું? અને આઠ આઠ બાર બાર આને હું શું તારે માટે કોબીજ મગાવું?"

"અરે ભાઇ, ફળ, બીસ્કીટ અને મુરબ્બાના પૈસા તો હું મારા પદરથી આપું છું, અને આહાર પણ ઓછો લઉં છું, તો પછી મારી ખોરાકીના વ્યાજબી પૈસામાંથી જ મને ફરતાં શાક કાં ન મળે? આંહી શાક નથી મળતાં એમ કોણે કહ્યું? આ તમારો સાર્જન્ટ જ કહે છે કે મળે છે."

ગોરો દરોગો સાર્જન્ટ તરફ ફર્યો, ભ્રુકૂટી ચડાવી, કહ્યું, "મારા 'બંદોબસ્ત'માં દખલ કરવાની તારે જરૂર

નથી." એટલું કહીને એણે કેદીને ધમકાવ્યો: "ઠીકઠીક, તારે નોકરો પાસે ફરીઆદ ન કરવી. મારી પાસે જ કરવી. હું તારી માગણીઓ વિચારી જોઇશ."

" ના જી, મારે તો ફરીઆદ કરવી જ નથી. હું તો એટલું જ માગું છું. કે મારે પૈસે મને જોઇતી વસ્તુ નોકરો આણી આપે અને એક પંજાબી રસોયો આપો તો પાડ તમારો ! "

"ઠીક, પંજાબી રસોયે. તને મળે તેવી ગોઠવણ કરીશું."

"મારે માટે નક્કી કરેલ ભથ્થું જો મનેજ આપો તો હું જ બધી વ્યવસ્થા કરીશ. હિસાબ પણ હું રાખીશ. "

"ભલે, જોઇશું."

એ પ્રસંગ પૂરો થયો. તે પછી કદિ પણ એમની સૂચવેલી ગોઠવણ કરવામાં આવી જ નહોતી.

એક તો શરીર રોગીયલ હતું જ, તેમ ખરાબ ખોરાકે, બફારાએ અને બેઠાડુ દશાએ ઉમેરો કર્યો. ઝાડા થયા. ઉજાગરા થયા. અનેક વ્યાધીઓ કેદીને સતાવવા લાગ્યા.

એવો હુકમ થયો કે સવાર સાંજ કેદીએ ચોકીપહેરા નીચે નજીક ફરવા જવું. પરંતુ એના પહેરગીર સાર્જન્ટોને આ વાત અકારી થઇ પડી. રાતે તેઓને જાગવું પડતુ હોવાથી સવારમાં વ્હેલા ઉઠવા તેઓ રાજી નહોતા. અને કેદીની સાથે ભરેલી રીવોલ્વર, તલવાર તથા ચોવીસ કારતૂસોનો બોજાદાર પટ્ટો પહેરીને ફરવામાં તેઓને અગવડ પડતી. સાંજે ગોધૂલી પહેલાં તો એ કેદીને પાછા

વળવાની ફરજ પાડતા. અને માંડલેની ગરમીમાં વ્હેલા ફરવા નીકળવું કેદીને પાલવે તેમ નહોતું.

તેમાં ભળ્યો નવો સંતાપ : કેદી ફરવા નીકળે ત્યારે અનેક દેશપ્રેમી નરનારીઓ રસ્તામાં એને સલામ કરવા લાગ્યાં. ગોરા પહેરગીર સાર્જન્ટોને લાગ્યું કે આ સલામ-વિધિમાં કોઈ ગુપ્ત ખુનામરકીના સંકેતો ચાલી રહ્યા છે. એટલે તેઓએ કેદી સામે આ નમસ્કાર કરનારાઓનાં નામ નોંધપોથીમાં લખી લઇ, ધમકી દઇ, અટકાવવા માંડયું. છુપી પોલીસના ઓછાયા તેઓની પછવાડે છોડવામાં આવ્યા. એક દિવસ સાંજે સાચેસાચ બે હિન્દીઓને, કેદીના રસ્તા પર આંટા મારવાના આરોપસર પકડીને ચોકી પર લાવવામાં આવ્યા હતા. એકને તો તાકીદ આપી રજા દીધી, પણ બીજો કે જે શીખ હતો, તેને પોલીસ ઉપરીએ ઉલટતપાસના સપાટામાં લીધો. તું કોણ છે? કયાં રહે છે? એ બધું પૂછયું. એ બિચારો માજી ઓવરસીયર હતો ને તે વખતે બર્માના બાંધકામ ખાતામાં કંટ્રાકટર હતો. એને પૂછવામાં આવ્યું "શા માટે તેં આ કેદીને સલામ કરી?"

પેલાએ કહ્યું "એ તો સંત છે, મહાપુરૂષ છે. એટલે જયારે જ્યારે હું એને જોઉં ત્યારે ત્યારે એને નમન કરવાની મારી ફરજ છે."

"એ નહિ ચાલે. હવે પછી કદિ સલામ નહિ કરે તેના હાથમુચરકા આપવા પડશે."

"એ હું નહિ આપી શકું સાહેબ!" સ્વમાની શીખે સામો સીનો બતાવ્યો.

"ઠીક જાઓ, ફરીવાર આ બાજુ કદિ આવશો નહિ."

એટલું કહીને એને છોડી દીધો. વળતા જ દિવસથી લાજપતરાયે ફરવા જવું બંધ કર્યું અને પોતાના મિત્રોને સવિસ્તર પત્ર લખી વિનવણી કરી કે "કોઇ પણ રીતે બર્મામાં વસતા હિન્દી ભાઈઓને સલાહ પહોંચાડજો કે તેઓ મને સલામ ન ભરે. કેમકે એથી કોઇનું ભલું નથી થતું: તમારાં અપમાન થાય છે ને મારી મુશ્કેલીઓ વધે છે." પરંતુ આ કાગળને રાજ-દ્રોહી લેખીને દરોગાએ રોકી લીધો.

ફરવાનું બંધ શા માટે કર્યું, તેનું કેદીને કારણ પૂછાયું. લાજપતરાયે સલામની કથની કહી. ફરી વાર એને ખાત્રી અપાઈ કે "હવે તે લોકોને મના નહિ કરવામાં આવે, માટે તારે ફરવા જવું."

ફરીવાર શરૂ થયું. પહેરગીર સાર્જન્ટોએ ફરીવાર રંઝાડ આદરી. પણ હિન્દીઓ ન માન્યા. ખાસ કરીને હિન્દી સિપાહીઓ પણ વારંવાર આવી, લાજપતરાય દૂરથી હાથને ઇશારે 'ના' સૂચવે છતાં પણ સલામ કરવા લાગ્યા. કેટલાક તો ટુકડીબંધ નીકળે ત્યારે લશ્કરી સલામ પણ ભરતા હતા. લાજપતરાયે એ અટકાવવા ઘણી તરકીબો આદરી: પંજાબીઓને આવતા દેખે કે તુર્ત જ પોતે માર્ગ બદલીને ઉલટી દિશામાં ચાલી નીકળે: જો મકાનની ઓસરીમાં ફરતા હોય તો હિન્દીઓને એ તરફ આવતા દેખી પાછળની ઓસરીમાં ચાલ્યા જાય. છતાં અમૂક લોકો તો લાજપતરાયનાં દર્શન કર્યા વગર ત્યાંથી ખસતા જ નહોતા.

એક વાર એક સજ્જન શીખ·રસ્તા પર લાલાજીની રાહ જોઈ ઉભેલો. એને ઓસરીમાં જોતાં જ પોતે નમસ્કાર કર્યા. તૂત એને પકડીને પોલીસના ડીસ્ટ્રી૦ સુપરી૦ પાસે ખડો કરવામાં આવ્યો. એ પાણીદાર હતો. એની અને ફોજદારની વચ્ચે ગરમ ટપાટપી બોલી. ફોજદારે ગાળો કાઢી, તેનો આ 'ખાલસા'એ પણ ઉગ્ર પ્રત્યુત્તર દીધો ફોજદાર પૂછે છે કે "સરકાર નાપસંદ કરે છે છતાં તમે લોકો શા માટે આ શખ્સને નમન કરો છો ?"

જવાબ મળ્યો કે "કોઈ પણ કાયદાની રૂઈએ સરકાર અમને નમન કરતા અટકાવી શકે તેમ નથી."

રોકડા જવાબો ચૂકવનાર એ શીખને છોડી દેવો પડયો. પરંતુ લાજપતરાયે આ ગાલીપ્રદાન અને આ ધમકી કનોકાન સાંભળ્યાં. એનાથી આ સહેવાયું નહિ. એ બીજું તો શું કરી શકે ? ફરવાનું અધુરૂં મૂકીને એ ચાલ્યા આવ્યા.

એક વખત એક દસ જ વર્ષનો મુસલમાન બાળક પોતાના પિતાની સાથે ફરવા નીકળેલો. દૂરથી લાજપતરાયને દેખી દોટ મૂકીને એ બાળક સલામ કરવા જતો હતો; પાછળથી એને બૂમ પાડીને પિતા·વારી રહ્યો હતો કે "કરીશ ના, સલામ કરીશ ના, પોલીસ પકડી જશે!"

કેદીને ફરવા માટે મુકરર કરેલા રસ્તા પર કેટલાક યુરોપીઅનોના બંગલા હતા. એ બંગલાવાળાને મદ્રાસી હિન્દી નોકરો હતા આ મદ્રાસીઓને ૩ થી ૧૦ વર્ષ સુધીનાં નાનાં નાનાં બચ્ચાં હતાં. રોજ એ બચ્ચાં

લાજપતરાયની વાટ જોઈ ઉભાં રહેતાં. કેદીને નીકળવાનું ટાણું થાય કે તૂર્ત જ એ બધાં બહાર દોડયાં આવતાં, રસ્તે ઉભાં રહેતાં અને કેદીને દેખતાંની વાર જ સલામ ભરતાં. બાળકના પ્રેમી તરીકે પંકાએલા, ખુદ પોતે પણ બાળક શા હૃદયના લાલાજી સહેજે સામા સલામ કરતા અને કોઇ કોઇ વાર એ બાળકોને થાબડીને પૈસા આપતા. આ બાલ–પ્રેમમાં પણ એક ચોકીદારને કોઇ ભયંકર કાવત્રાની ગંધ આવી. એણે કેદીને પૂછયું "તારે આ બચ્ચાં સાથે કાંઇ સગપણ છે ?"

"ના રે ભાઇ, અગાઉ કદિ મેં એને જોયાં જ નથી."

"તો પછી તારા તરફ એ આટલાં માન અને મમતા શી રીતે બતાવે છે ?"

એક સવાલના જવાબમાં કેદી એક તિરસ્કારભર્યું સ્મિત જ કરતા. શો જવાબ દેવો તેની પોતાને ગમ નહોતી પડતી.

એક દિવસ પ્રભાતના ચાર વાગે કેદીએ પથારીમાં બેઠા બેઠા ધ્યાન ધરેલું છે. તેવામાં એક પંજાબી શીખે બુલંદ નાદે 'જપજી સાહેબ' નામના ગુરૂ નાનકકૃત ધર્મગ્રંથમાંથી શીખ–પ્રાર્થના ગાવાનું શરૂ કર્યું.

"એ—ચુપ કરો !" પહેરા પરના સાર્જન્ટે હાકલ દીધી.

એણે શીખને પ્રાર્થના ગાતો અટકાવી દીધો. કારણ કે પંજાબી ભાષામાં એ શીખ રખે કેદીને કાંઇક છુપી વાતો કહી દેતો હોય એવો એને સંદેહ આવ્યો.

વિશેષ ચોકસી કરવા માટે સાર્જન્ટ મેડી ઉપર આવીને જોઇ ગયો કે કેદી જાગે છે કે ઉંઘે છે! કેદીને એણે જાગતો દીઠો. એનો સંદેહ સબળ બની ગયો.

કેદીના મકાનની બન્ને બાજુએ ખુલ્લાં વિશાળ ચરણોનાં મેદાનો હતાં, કે જ્યાં કિલ્લા માંહેની દેશી પલ્ટનના ગોવાળો ગાયોભેંસો ચારતા હતા. આ ગોવાળીઆ હમેશાં પંજાબી હિન્દુ મુસ્લીમ જાતના ગામડીઆ છોકરા હતા. એને પોતાની ભાષા સિવાય અન્ય એકેય ભાષા આવડતી નહોતી. પોતાના વતનમાંથી પેટગુજારા માટે દૂર દૂર ફેંકાએલા, પોતાના ગોઠીઆઓથી વિખૂટા પડેલા અને જાણે કે કાળાપાણીની સજા ભોગવી રહેલા આ ગોપાલ બાળકોને પોતાનાં ગામડીઆં ગીતો લલકારવા કરતાં અધિક આનંદ અન્ય શામાં હોય? એ મેદાનોમાં ઢોર ચારતા ચારતા આ બિચારા કોઇ કોઇ વાર પોતાનાં દેશી ગીતો ગાતા. પરંતુ એનો સૂર સાંભળતાંની વાર જ સંત્રીની ત્રાડ છૂટતી, છોકરા દોટ મૂકી નાસી જતા, અને કેદીના મકાનની લગોલગ ચરવા આવી પહોંચેલી ગાયોભેંસોને પણ હાંકી કાઢવામાં આવતી હતી. કેમકે એ ગોવાળોનાં ગીતોમાં પણ પહેરગીરોને કોઇ વિપ્લવની ગાથાઓ ભરેલી ભાસતી!

એક દિવસ પ્રભાતના દશ બજેલા: કેદી બીજે માળે ઓસરીમાં બેસીને વાંચે છે. અચાનક એણે એક લાકડાની ભારીવાળાને ચોગાનના ઉગમણા દરવાજા પર ઉભો રહેતો દીઠો. ભારી એણે ભોંય પર ઉતારી, માથા

પરની પાઘડી ઉંચકી, અંદર સંતાડેલાં બે સુંદર ગુલાબો બહાર કાઢયાં, ફુલો હાથમાં રાખીને એણે ચારે બાજુ નજર નાખી, પણ ત્યાં કોઇ નહોતું. ફરી એણે પાઘડી બાંધી. ભારી ઉપાડી અને હાથમાં ગુલાબ લઇ ચાલ્યો. આથમણે દરવાજે જયાં સંત્રી ટેલતો હતો ત્યાં આવ્યો. સંત્રીને એણે પૂછયું કે "ભાઇ, અંદર લાલાજીની પાસે આ મારાં ફુલોની ભેટ લઇ જઇશ?"

સંત્રીએ કઠીઆરાને ના પાડી હાંકી કાઢયો. કઠીઆરાએ થોડાં કદમ દૂર જઈ, ઝાડ નીચે ઉભા રહી, લાજપતરાયની સામે મીટ માંડીને જોયા કર્યું. પછી એણે એ ફુલો ઝાડના થડ ઉપર ધરી દીધાં, હાથ જોડીને લાલાજીને દૂરથી નમસ્કાર દીધા અને ચાલ્યો ગયો. થોડી વારે લાલાજીએ પોતાના મદ્રાસી રસોયાને ઝાડ પાસે મોકલી બન્ને ફુલો મગાવી લીધાં. પોતે લખે છે: "મારે મન તો એ ફુલો મારા દેશબંધુના પ્યારનાં પ્રતીકો હતાં."

માર્ગ પર નીકળનારાં હિન્દી કુટુંબો કેદીનું મકાન થોડે દૂર રહેતું ત્યારથી જ પોતાની ગાડીનો વેગ ધીરો પાડી દેતાં. ધીરે ધીરે ગાડીઓ ચલાવીને કેદીના દિદાર કરવાં મથતાં. સેંકડો આંખો એ પુજનીય શરીરની શોધમાં તીવ્ર વેગે મકાનની બારીએ બારીએ ભમી વળતી, છુપી ચોરીથી એ ભવ્ય મુખનાં દર્શન કરી લેતી, અને પહેરગીરો વ્હેમ ન પામી જાય તે સારૂ ઘણે દૂર નીકળી ગયા પછી જ ગાડીઓ પાછી વેગે ચડતી.

કેદી આ બધાં કરૂણ દશ્યો દેખી દેખીને એક તરફ અગાધ દેશપ્રીતિથી પીગળતો, અને બીજી તરફ સર-

કારની અધોગત મનોદશા ઉપર ઘૃણા અનુભવતો. સરકાર કેટલી નીચી ઉતરી ગઈ હતી ! કેદીને સલામ ભરવી એ પણ અંગ્રેજી શાસનની નજરે અપરાધ હતો.

ધીરે ધીરે જેલના ગોરા દરોગાએ માઝા મેલી દીધી હતી. એનું કર્તવ્ય હતું કે કેદીનાં આરોગ્ય, આહાર વિહાર, અને જરૂરીઆતો વગેરેની સંભાળ રાખવી. કાયદેસર એ લાલાજીનો દરજ્જો સાચવવા અને એનો દેહ રક્ષવા બંધાયલો હતો. પરંતુ એને મન તો રાજદ્વારી કેદી તે આખરે કેદી જ હતો, અથવા કદાચ પશુ હતો. શરૂ શરૂમાં એ રોજેરોજ મુલાકાતે આવી તબીઅતના ખબર પૂછતો અને વાતો કરતો. પરંતુ પછી તો એ નીચે ઉભો જ રહીને, અને ઘણી વાર તો દૂર રસ્તા પર ઉભો ઉભો રાડ નાખતો કે

"લાજપતરાય ! કેમ તારી તબીઅત સારી છે? તારે કાંઇ જોઇએ છે ?"

બે જ પ્રશ્નો: તારી તબીઅત સારી છે? તારે કાંઈ જોઇએ છે? બસ ફક્ત બે જ પ્રશ્નો!

પહેલા પ્રશ્નનો જવાબ જો 'હા જી!' હોય, અને બીજા પ્રશ્નનો જવાબ જો 'ના જી!' હોય, તો એ સંતોષ પામીને ગાડી હાંકી જતો; પણ જો એ અનુકૂલ પ્રત્યુત્તરોમાં કોઇ દિવસ પણ ફેરફાર પડે, તો ત્યાં ને ત્યાં રોષ અને અપમાનનું નાટક ભજવાતું. એવાં થોડાંક નાટક નીચે મુજબ ભજવાયાં હતાં:

કેદીએ વિનતિ કરી કે "મને બર્મી ભાષા શીખવાનું દિલ છે: મારે ખરચે મને પુસ્તકો લઇ આપો."

જવાબ મળ્યો કે "ઉપલી સત્તા તરફથી તને બર્મી ભાષા શીખવા દેવાની મનાઇ થઇ છે."

"કારણ?"

"કારણ ટૂંકું ને ટચ. general political ground: એકંદર રાજદ્વારી કારણસર!"

*

એક વાર લાલાએ એક મિત્રને કાગળ લખ્યો કે "હું બિમાર છું."

કાગળ–પત્રનો વ્યવહાર દરોગાની મારફત જ ચાલી શકતો. આ કાગળ વાંચતાં જ ધુંધવાતો ગોરો આવી પહોંચ્યો, કેદીના દરજ્જાને ઠોકરે ચડાવીને જૂઠનો આક્ષેપ મૂકી બોલ્યો: "હાં, હું જાણું છું કે તું બિમાર હોવાનો ઢોંગ કરે છે. એમ કરીને તારે તારા છૂટકારા માટે તારા મિત્રો પાસે ચળવળ ઉપડાવવી છે! તું જુઠ્ઠો છે!"

ખામોશ પકડીને કેદી બેસી રહ્યો.

"લાજપતરાય! તારી તબીઅત સારી છે કે?" દરોગાએ એક પ્રભાતે રસ્તા પરથી બૂમ પાડી.

નીચે ઉતરીને કેદીએ પોતાના પગના અંગૂઠા પરનું ગૂમડું બતાવ્યું: કહ્યું કે "જોડા પહેરાતા નથી અને તેથી તાપમાં ફરવા જવાતું નથી."

"ઠીક છે, હું મલમ–પાટો મોકલાવું છું."

બપોર થયા. દવા આવી નહિ. ફરીવાર કેદીએ દરોગાને સંભારી દેવા માણસ મોકલ્યો, પણ જવાબ ન આવ્યો. બીજે દિવસે સવારે રૂબરૂમાં વિનતિ કરી. રોષ-

ભર્યો જવાબ મળ્યો કે "મહેરબાની કરીને આટલી બધી અધીરાઈ ન બતાવતો ! મારે બીજાં ઘણાં કામ છે."

તે પછીથી કેદી પોતાનાં દુઃખો અંતરમાં સંઘરીને જ બેઠો રહેતો, વિનતિ કરતો નહિ.

બ્રીટીશ પાર્લમેન્ટમાં હિન્દી સચીવ પર પ્રશ્નોનો હલ્લો ચાલ્યો કે "વિના મુકદ્દમે હદપાર થયેલા કાળા-પાણીના કેદીને પોતાનાં સગાં વ્હાલાં સાથે પત્રવ્યવહાર કરવાની છૂટ છે કે ?"

પેલો ફિલ્સુફ-રાજનીતિજ્ઞ અને શાંતિવાદી સચીવ મોર્લે જૂઠું બોલ્યો: "હા, પરંતુ એ પત્રવ્યવહારમાં સુલેહભંગ કરનારા સંદેશા ન પેસી જાય તે માટે તેની તપાસ રહે છે. અને અત્યાર સુધી ફક્ત એક જ કાગળ એ રીતે અટકાવવામાં આવ્યો છે."

જવાબ દેનારી જબાન જૂઠી હતી. પત્રવ્યવહાર રૂંધવામાં તો જેલના અધિકારીએ લાજપતરાય પર માછલાં ધોયાં હતાં. કેવા નિર્દોષ કાગળો અટકાવવામાં આવેલા તેનો એક જ નમૂનો આપીએ છીએ:

લાહોર તા. ૧૬ : અક્ટો : ૧૯૦૭

"માન્યવર બાપુજી,

હું અને ભાઇ આથવલે આનંદમાં છીએ, આશા રાખીએ છીએ કે તમે પણ મઝામાં હશો."

લી. માન સહિત

(સહી) જસવંતરાય"

સરકારના પ્રતિનિધિની નજરે આવા અનેક કાગળો સુલેહભંગની સુરંગ સમાન હતા, પણ એને કેદીની આંતર્વેદનાની કદર નહોતી. લાજપતરાયને કેવળ એટલી

જ ચિંતા હતી કે "રખેને મારા જર્જરિત પિતા મારી હાલત વિષે ભયભીત બની મારા અને માતૃભૂમિના સ્વમાનને હાનિ પહોંચાડનારૂં કોઇ પગલું ભરી નાખે!"

એટલે જ એને પિતા સાથે પત્રવ્યવહારની જરૂર હતી. માત્ર કુશલ–સમાચારની જ અરસપરસ અપેક્ષા હતી. પણ એવા પત્રો આવ્યા પછી ત્રણ ચાર દિવસ દરોગાના ટેબલ પર પડયા રહેતા. કેમકે એને પત્રો વાંચી જવાની પુરસદ નહોતી. કોના કોના પત્રો એ સદંતર રોકી રાખે છે, તે પણ જણાવતો એ બંધ પડયો હતો. લાજપતરાય એક દાખલો ટાંકે છેઃ

"૩ જી નવેમ્બરે એણે મને બૂમ પાડી નીચે બોલાવ્યો; પૂછ્યું કે "તારે કોઈ ધનપતરાય નામનો ભાઇ છે? અને એ તને મળવા માગે છે?"

"મેં કહ્યું 'હા જી, જુઓને, મારા પિતાનો કાગળ આવેલો તેમાં લખેલું કે ધનપતરાયે મને મળવાની અરજી કરી હતી અને સરકારે તે નામંજૂર કરી હતી.'

"એ ચાલ્યો ગયો. હું એના પ્રશ્ન પર વિચાર ચલાવવા લાગ્યો. મેં તૂર્ત એને વિનયપૂર્વક ચિઠ્ઠી લખી કે 'કદાચ આપે મારા ભાઇની અરજી વિષે ખબર દેનારો મારો કોઇ કાગળ રોકયો હોય, તો અગાઉ આપ કહેતા તે રીતે મને માત્ર એ લખનારનું નામ જણાવશો? હું આપનો ઘણો જ આભારી બનીશ."

"આ કાગળમાં મેં કશું જ અપમાનકારક લખાણ કર્યું નહોતું. બહુ બહુ તો એ માગેલી હકીકત કહેવાની ના પાડશે એવી ધારણા મેં રાખેલી. પરંતુ

વાચક ! તને કલ્પના આવી શકે છે, કે આ માણસે —મારા કરતાં ઉમ્મરે નાના અને શિક્ષણે તેમ જ સામાજીક દરજ્જે મારાથી કોઈ રીતે ચડિયાતા નહિ એવા આ ગોરાએ મને પ્રત્યુત્તરમાં કેવો ધૂતકારી કાઢયો ! વળતી પ્રભાતે એ આવ્યો. હું ઉપરના રવેશમાં ઉભો હતો. નીચે સંત્રીઓ એને સલામ દેતા હતા.

એ વખતે એણે નીચે ઉભીને જ રોષભેર બરાડા પાડયા કે "આવા સામા સવાલો કરવામાં તું સમજે છે શું ! હું તને કાંઈ પૂછું ત્યારે ખબરદાર સામા ઉલટ-સવાલો કરતો નહિ ! અસંગત સવાલો કરતો નહિ."

મેં કહ્યું "મેં અસંગત ઉલટ-સવાલો પૂછ્યા છે જ કયારે ? શા માટે નિષ્કારણ રોષ કરો છો ?"

એણે વધુ વરાળ કાઢી: "હું તારી સાથે વાદ કરવા નથી માગતો. ખબરદાર, ફરી આવું કરીશ નહિ."

એટલું બોલીને એ ચાલ્યો ગયો.

માનવી આટલો ઘાતકી બને છે, ત્યારે એના ભક્ષ થયેલા માનવી પર બેમાંથી એક અસર થાય છે: કાં તો એનો વીરાત્મા કાયર બનીને તૂટી પડે છે ને કાં એ પોતાના જાલીમ જેવો જ પિશાચ બનીને બહાર આવે છે. કારાગૃહની એકલદશા આ અધોભ્રષ્ટતાને મદદ કરનારી થઈ પડે છે. પણ લાજપતરાય એવી નબળી માટીમાંથી બનેલા નહોતા. એના મનઃસંસારમાં કેવળ એ પોતે અને પોતાનો જાલીમ બે જ જણા નહોતા વસતા. અંગ્રેજ સરકારનું સામ્રાજ્ય ચાહે તેટલું સુવિશાળ

હોવા છતાં લાજપતરાયના આત્મ–જગતના સીમાડાનો કબ્જો નહોતું લઈ શક્યું. પ્રતિહિંસા, કિનાખોરી, કે પુણ્યપ્રકોપ : ત્રણે લાગણીઓને ઓળંગીને એનો પ્રાણ માનવતા તથા ઈશ્વરનાં મહોજ્જવલ સ્વપ્નોમાં વિહાર કરતો હતો. એકલ દશા એણે પૂર્વે કદિ જ નહોતી ભોગવી. હમેશાં સગાંસ્નેહીઓની ભરચક વસ્તીની વચ્ચે જ એના દિવસો વહ્યા હતા. એકલતા એને ખાઈ ગઈ હોત. પરંતુ એ એકાંતની ચીરાડો વચ્ચેથી વહ્યો આવતો જ્યોતિપ્રવાહ એણે છાનોમાનો પીધા કીધો. એ પ્રવાહ વહેવડાવનારાં કોણ હતાં ? વેદ, ઉપનિષદ્ અને ગીતા વગેરેનું અધ્યયનઃ બિલાડીનાં બે બચોળીઆંઃ અને એક મેના.

બચોળીઆં બન્ને ભાઈબ્હેન હતા. એકનો રંગ સૂંઠ સરખો વાઘણ શો હતો ને બીજાને શરીરે કાળા પટા હતા. કેદીએ એને ખવરાવવા માંડયું. બાઈબ્હેન કેદીનાં પ્રેમી બની ગયાં. પરંતુ તુર્તજ કેદીને માલૂમ પડયું કે આ પ્રેમમાં કાંટા યે રહ્યા છે. એ ભાઈબ્હેને તો પોતાના નવા ભેરૂ પાસે રાતનો સહવાસ પણ સ્વીકારાવવા જીદ બતાવી. રાતે ભેરૂની પથારીમાં જ સુવા અને મસ્તી કરવાનો આગ્રહ લીધો. કેદીની થોડી ઘણી નીંદ પણ આ નવાં દોસ્તોએ હરી લીધી. કેદીએ નિરૂપાયે રાત્રિ થતાં દોસ્તોને બીજા ઘરમાં પૂરી દેવાનું આદર્યું. પણ થોડા દિવસમાં એ ડાહ્યાં દોસ્તો પોતાના માનવ–મિત્રની તાસીર સમજી ગયાં અને આપોઆપ રાતે અળગાં રહેવા લાગ્યાં. બન્નેને પરસ્પર ચાટતાં, ચૂમતાં ને ગેલ કરતાં દેખી કેદી મીનીટો સુધી જોઈ રહે અને રાજી થાય, પરંતુ કેદી

કહે છે કે "કેટલી અજબ અસંગતિ! ખાવાનું આપું તે વખતે બન્ને કેટલા ઝનુનથી લડી પડે જાણે એક બીજાને ફાડી જ ખાશે. પછી મેં નબળાનો પક્ષ લઇ એને ખવરાવવામાં એની રક્ષા કરવાનું આદર્યું. ધીરે ધીરે એક જ કટોરામાંથી ભેળાં ખવરાવી પીવરાવી મેં એને ન્યાય અને નીતિના પાઠ ભણાવવા માંડયા. રોજ બે કલાક હું એ બન્નેનો વહીવટ કરવા લાગ્યો, બન્ને વારા ફરતાં મારી ગોદમાં બેસે, ખભા પર ચડે, હાથ ચાટે ને મમતા બતાવે. ઓહો! એ આખા મકાનમાં મને ચાહનારા બે જીવાત્માઓ જોઇને હું કેટલું સુખ અનુ-વતો! ધીરે ધીરે તો તેઓ શાંતિથી ભેળાં જમતાં થઇ ગયાં. આમ એ બે જણાં વચ્ચે શાંતિ અને પ્રીતિ કેળવી શકયાનો મને ગર્વ થવા લાગ્યો."

"મેડીના છાપરામાં આડીઓની ઓથે માળો બાંધીને એક મેનાનું કુટુંબ રહેતું હતું. એ કુટુંબ ગાયન ગાઇને મારૂં મનરંજન કરતું. પરંતુ કમભાગ્યે એક સાર્જન્ટને એ પક્ષીનો શોખ લાગ્યો. માદા તો બહુ હઠીલી હોવાથી એને હાથ ન પડી, પણ એ બે બચ્ચાંને ઉઠાવી ગયો. સાંજરે મા માળે આવી, બચ્ચાંને ન દીઠાં, ગભરાઇને એણે કાળી ચીસોથી તેમજ કરૂણ આક્રંદથી આખું મકાન ગજાવી મૂકયું. થોડા દિવસ સુધી માળાની આસપાસ ટળવળી ટળવળીને આખરે એણે નિરાશામાં સદાને માટે મકાન ત્યજી દીધું. આ રીતે મારા એ ચોકીદાર—કે જેનામાં અંગ્રેજ તેમજ હિન્દી બન્ને જાતિની નરી પશુતા જ ઉતરી હતી—તેની નિર્દયતાને પ્રતાપે હું એ માયાળુ પંખીની સોબત હારી બેઠો."

"૧૧મી તારીખની સવારે મારાં બે બચોળીઆં મિત્રો બહાર ફરવા ગયાં હતાં, તે વખતે ઓચીંતી મારી કેદની સજા ખતમ થઇ. ત્વરાભેર મને ગાંસડાં પોટલાં સહિત સ્ટેશન ભેળો કરવામાં આવ્યો. બચોળીઆંની વાટ જોવા જેટલો પણ વખત મને ન અપાયો, કેમકે મારે માટે સ્પેશ્યલ ગાડી રાહ જોતી હતી અને પોલિસ અધિકારીઓએ મને ઉતાવળ કરવાનું કહ્યું. એ બંદીખાનું છોડી જતાં મને મારાં નાનાં બચોળીઆં દોસ્તોનો વિયોગ ઉંડી વેદના દેવા લાગ્યો. મારા કારાવાસ દરમીઆન હું કવિ બાયરનનું 'શીલોનનો કેદી' નામનું કાવ્ય વાંચતો તેમાંથી આ વિયોગે મને નીચેની કડીનું દુઃખદ સ્મરણ કરાવ્યું: શીલોનના કેદીએ છૂટતી વેળા ગાયું હતું કે

'આખરે જ્યારે તેઓ આવ્યા અને મારી બેડીઓ ઉઘાડી નાખી, ત્યારે તો એ પ્રચંડ દિવાલો મને પર્ણ-કુટી સમી થઇ પડી હતી—મારૂં સર્વસ્વ બની ગઈ હતી. મને લગભગ એમ જ લાગ્યું કે તેઓ આજ મને મારૂં બીજું ઘર છોડાવવા આવ્યા છે. કરોળીઆ મારા મિત્રો બની ગયેલા, અને એનો ઉદાસ અબોલ જાળગુંથણીનો ઉદ્યમ મેં નિરખ્યા કર્યો હતો. ઉંદરોને મેં ચંદ્રને અજવાળે ખેલતા જોયા હતા. અને આજનો વિયોગ મને એ બધાના કરતાં ઓછો વસમો કેમ લાગે! અમે બધાં એક જ ઘરનાં નિવાસી સ્વજનો હતાં અને હું એ દરેક જન્તુની જાતને જીવાડવા મારવાની સત્તા ધરાવતો હતો, છતાં અજબ વાત—કે અમે બધાં સુલેહથી રહેવાનું શીખી ગયાં હતાં. મારી ખુદ બેડીઓ પણ મિત્રો

બની ગઇ હતી. લાંબો સહવાસ આપણને કેવો આપણું અસલ સ્વરૂપ ધારણ કરાવી આપે છે ? હું છૂટયો–પણ એક નિઃશ્વાસ નાખીને. '

"પરંતુ આ પ્રકરણ ખતમ કરતા પહેલાં જો હું મને અગાધ બલ તથા સાંત્વન દેનાર બે વિભૂતિઓને વંદના દેતાં વિસરી જાઉં, તો તો હું નગુણો ઠરૂં. એમાંના એક હતા પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ : મહાન હિન્દી ગુરૂદેવ : જેણે પોતાની ગીતા માંહેલી અમર ગાથાઓ વાટે મને વ્યવહાર–વિદ્યાના પાઠો ભણાવ્યા: અને બીજો સુવિખ્યાત કવિ હાફીઝ, જેણે મને પ્યારના તથા પ્યારને પગલે હંમેશાં ચાલી આવતી વેદનાઓનાં ગાન સંભળાવ્યાં. મારી વેદનાઓ પણ પ્યારમાંથી (સિદ્ધાંતો તથા સ્વદેશ પ્રત્યેના પ્યારમાંથી) જ જન્મેલી હતી ને તેથી જ હાફિઝનાં આરજૂઓ ને આક્રંદો સીધાં મારા હૃદયના મર્મને સ્પર્શતાં અને મારામાં સાંત્વન ભરતાં. હાફિઝને બચપણમાં પિતાજીની સાથે બેસી માણેલો તે કરતાં તો કારાવાસમાં ઘણો ઘણો વધારે રસથી માણ્યો. બીજા અનેક ગ્રંથકારો, જેના ગ્રંથોએ મારા જીવનની આ પ્રથમ પહેલી એકલ–દશામાં મને સંગાથ દીધો, તેનું ઋણ પણ હું કેમ ભુલું ? જેને જેને જીવનની હરકોઇ હાલત વચ્ચે પણ આવી મહાન વિભૂતિઓનો પવિત્ર સમાગમ સુલભ છે, તેણે કદિ પણ હતાશ થવાની જરૂર નથી."

સ્વભાવે ઉગ્ર, શરીરે રોગી, સ્થિતિના અમીર અને જાહેર જીવનમાં બિલોરી કાચ શા નિર્દોષ લાજપતરાયે આ સરકારી અધર્મ અને આ અપમાનિત બંદી–જીવનમાંથી પણ અપાર જ્ઞાન, શક્તિ ને શાંતિ કામ્યાં,

અને કારાવાસ દરમીઆન નાનાથી માંડી મોટા સુધી જેની જેની સાથે પનારાં પડયાં તેની સમાલોચના લેવામાં કેટલો સમતોલ વિવેક દાખવ્યો તેનું દષ્ટાંત તો એમણે પોતાના ગોરા દરોગાની સતાવણી પર લખીને દીધું છેઃ

"હું માનું છું કે એ સાચોસાચ દુષ્ટ નહોતો, એકંદર તો એ મારા આરોગ્ય માટે અત્યંત કાળજી બતાવતો, અને મને લાંબી લટ્ટારો લેવાનો આગ્રહ કરતો. મને ખરાબ ખોરાક મળે અથવા મને ભાવતી ચીજો ન અપાય એવી કાંઇ એની ઇરાદાપૂર્વકની ગોઠવણ નહોતી; પરંતુ ખરી વાત એ છે કે એ બિચારાને આ તપાસ રાખવાનાં સમય કે સાધન નહોતાં, વળી ત્યાર પછી એને જેલ-સુપ્રી. તથા સીવીલ સર્જન બન્નેની કામગીરીનો બોજો વધ્યો હતો. મને નથી માલૂમ કે એને રાજદ્વારી કેદીઓની સંભાળ બદલ કાંઇ ફાલતુ ભથ્થું મળતું હતું કે નહિ. જો ન મળતું હોય તો પછી મારી સંભાળની તકલીફ સ્વાભાવિક રીતે એને ન જ ગમે. ઉપરાંત વળી રાજદ્વારી કેદીઓના સંબંધમાં એટલી બધી ખાનગી રાખવાની હોવાથી પણ એની માથાકુટ વધતી હતી. તે ઉપરાંત એની પ્રકૃતિને વિકૃત કરનાર મોટામાં મોટું કારણ તો એ હતું કે એ બિચારો જેલનો ઉપરી હતો. એને હજારો કેદીઓ સાથે કામ લેવાનું હતું. એ કેદીઓ પર એની બહોળી સત્તા હતી. એ કેદીઓ તરફ સભ્યતા બતાવવાનું એને આવશ્યક નહોતું. કેદીની રોજીંદી જરૂઆતનો એનો ખ્યાલ એણે રોજના અનુભવ પરથી બાંધેલો હતો એટલે કોઇ પણ કેદી બરફ, લેમન અથવા

મેવાની માગણી કરી શકે એ તો એને મન ધૃષ્ટતાની અવધિ સમ હતું વગેરે."

રાજસત્તાએ એને પીંજરે નાખી એનું જોર હણી નાખવાની આશા રાખી હતી. કારાવાસનાં ગૌરવ તે સમયમાં હજુ સમજાયાં નહોતાં. કાચાપોચાનો જુસ્સો દબાઇ જાય એવો યુગ ચાલતો હતો. પરંતુ લાજપતરાય તો વજ્રમાંથી ઘડેલા હતા. બહાર આવીને એણે ઇશ્વર પાસે કેવી પ્રાર્થના કરી:

"એક હિન્દુ તરીકે પ્રભુ પાસે મારી એક જ પ્રાર્થના છે કે હું ફરીફરી આ વેદોની ભુમિમાં અવતાર પામું અને આખી પ્રજાના કર્મ-સમુચ્ચયમાં મારાં અલ્પ કર્મોનો પણ હિસ્સો નોંધાવું."

પોતે વિજયની કલગીથી વિભૂષિત બનીને બહાર આવ્યા. પંજાબના જાટ ખેડુતો પર કરવધારાનો જે સરકારી ખરડો લાજપતરાયના ઉગ્ર આંદોલનના કારણરૂપ હતો, તે તો સરકારે પાછો ખેંચી લીધો ને છેક પાર્લામેન્ટમાં સુદ્ધાં પંજાબ સરકારની ફજેતી થઇ.

'હિન્દુસ્થાન આજે એવી ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરે છે, હિન્દી રાષ્ટ્રવાદની તવારીખમાં આજે એવો તબક્કો મંડાય છે, કે જ્યારે દમનનીતિ, મૃત્યુસજાઓ અને જેલયાત્રાઓ તેને કોઇ બીજી વસ્તુ કરતાં વધારે હિતકારી નીવડશે. સ્વાધીનતાના જુસ્સાને તમે જેમ વધારે ને વધારે કચડશો તેમ તે જુસ્સો વધારે ને વધારે ઉકળશે અને હિન્દભરમાં પ્રસરશે. એ એવું જ બીજ છે કે જે શહીદોના શોણિતથી અંકુરિત બને અને મહાન્ વૃક્ષરૂપે ફુલેફાલે છે.'

અતાગ શક્તિ

બીજાં સાત ચોમાસાં એ પંચ મહાનદની ભૂમિ પર વરસીને ચાલ્યાં ગયાં. અને માંડલેની દુ:ખ-સરાણ પર સજાઇને બહાર આવેલી તલવાર અવિરત કર્મ-રણમાં ઘુમવા લાગી. ખૂબ ઘુમી, ખૂબ ઘુમી, પણ હદપારીના અને દેશનિકાલીના પગ-ધબકારા એની પાછળ પાછળ ગાજતા હતા. પર-દેશની નવી શિક્ષણ-પદ્ધતિઓથી વાકેફ થવા માટે લાજપતરાયનું જાપાન-અમેરિકા જવું: અને પાછળથી મહાયુદ્ધનું ફાટી નીકળવું: સરકારને પંજાબમાંથી યુરોપની રણભોમ પર ગોરા સિપાહીઓની આડે દેવા માટે પંજાબી નૌજવાનોનાં કદાવર કલેવરો હજારોને હિસાબે જોઇતાં હતાં. લાજપતરાયની હિન્દ ખાતેની હાજરી સરકારને પાલવતી નહોતી. એને અમેરિકામાં જ રોકી રખાવ્યા. દેશનિકાલી એને છેક ત્યાં જઇને ભેટી પડી અને વીરોના પણ એ વીરે એનાં જે વધામણાં કર્યાં તે પણ કાંઇ જેવાં તેવાં નહોતાં. માંડલેનો છૂટકારો તો વર્ષે બે વર્ષે પણ સંભવિત દેખાતો, પણ આંહી તો યુદ્ધવિરામની આશા દૂર દૂરના ક્ષિતિજ પર ક્યાંયે કોર કાઢતી દેખાતી નહોતી. 'કુછ પરવા નહિ!' કહીને લાજપતે આ કાળા પાણીનો અનંત સાગર તરવા

માંડયો. પૈસા નહોતા, ગરીબીમાં ગળાબૂડ બન્યાઃ હાથે રાંધે: હાથે કપડાં ધોવે: હાથે ઝાડુ કાઢે: ગરીબ હિન્દી શ્રમજીવીઓને ભેગા કરી રાત્રિશાળા ભણાવે: દિશાભૂલ્યા હિન્દીઓ માટે "હિન્દ વિષેની માહેતી-કચેરી" ચલાવે: વિદેશીઓની સહાનુકમ્પા મેળવવા 'હિન્દી સ્વરાજ સંઘ' સ્થાપીને ઝુમ્બેશ કરે: હિન્દને વિષે બ્રીટનના પક્ષકારોએ ફેલાવેલાં વિષ ધોવા માટે 'યંગ ઇન્ડિઆ' છાપું ચલાવે: એ બધા માટે દ્રવ્ય મેળવવા ઘરોઘર ભીખે: અખબારોમાં વિશુદ્ધ લેખો લખી લખીને મહેનતાણાં રળે: સભાઓ મેળવે: ચોપડીઓ લખી લખી પ્રગટ કરે: એ તમામ સાહિત્ય લખવા માટે પુસ્તકાલયોનાં સેંકડો પુસ્તકો ફેંદી ફેંદી આંકડા ને હકીકતો ઢુંઢે: અને ઢુંઢી ઢુંઢી લખ્યા કરે: દિવસ રાત વચ્ચેના ભેદ ભુંસી નાખીને લખે: નિદ્રાને સદાને માટે રજા આપી રાત્રિભર લેખિની ચલાવે: એનો સાથી ડૉ. હાર્ડીકર આજે પણ એ અવિરત ઉદ્યમના ભીષણ માનવ-યંત્રનું વૃત્તાંત્ત લખે છે, જે વાંચી હૈયું હાથ રહેતું નથી:

"હાર્ડીકર! બચ્ચા! મારૂં આખું શરીર તૂટી પડે છે. મને ઉંઘ આવતી નથી. હું શું કરૂં? ઓહો! હું ઘેરે જઇ શકયો હોત!"

એટલું બોલીને અમેરિકામાં હદપારી ભોગવતા લાજ-પતરાય રડી પડતા. એનો યુવાન સાથી ડૉ. હાર્ડીકર શરીર દાબે, માથે તેલ ઘસે, પણ લાજપતરાયની આંખો ઝંપતી નહોતી. મોડી રાત થાય, હાર્ડીકર થાકે, છેવટે લાજપ-તરાય પણ નિરાશ થઇને કહે કે "જા બચ્ચા, જા! તું તો હવે સૂઇ જા. સવારમાં તારે ઘણું કામ કરવાનું

હશે. તને કયાં સુધી બેસાડી રાખું ? હું વાંચતો વાંચતો કંઇક ઉંઘ લેવા પ્રયત્ન કરીશ, જા ભાઇ !"

લાજપતરાય એકલા પડે, કલાક બે કલાક પથારીમાં પડયા રહે, પછી ઉભા થઈને વાંચવા બેસી જાય. આમ ચુપચાપ રીબાતા અને મહેનત કરીને તૂટી મરતા. એક મીનીટ પણ એણે નકામી નહોતી જવા દીધી.

અમેરિકામાં રહેનારા ઘણાખરા હિન્દીઓ અને વિદ્યાર્થીઓ મુસ્લીમ હતા. અને હિન્દને કબ્જામ રાખવા માગતા બ્રીટનો તરફથી હિન્દ વિરૂદ્ધનું પ્રચાર-કાર્ય ત્યાં ચાલુ જ હતું. લાજપતરાયનો લેખ છાપનાર પણ કોઇ નહોતુ. એનાં વ્યાખ્યાનો ગોઠવનાર પણ કોઇ મંડળ તૈયાર નહોતું ? પૈસા કયાંથી રળવા ? શી રીતે પ્રચારકામ પોષવું ? મુંઝવણનો પાર નહોતો. તાબડતોબ લાજપતરાયે 'તરૂણ હિન્દ' નામનું પુસ્તક લખી કાઢયું. એના અભિપ્રાયો અખબારોમાં છપાયા. આઠ મહિનામ એની પ્રથમાવૃત્તિ ઉપડી ગઇ. ધીરેધીરે અમેરિકાની પ્રજાએ એને પિછાન્યા. એની કલમને અખબારોમાં જગ્ય મળવા લાગી. એનાં ભાષણો ગોઠવાવા લાગ્યાં. કલબો શાળાઓ અને યુનીવરસીટીઓ એને વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ વ્યાખ્યાન દેવા નોતરતી થઈ. અને 'તરૂણ હિન્દ'નુ પુસ્તક તો તાબડતોબ ઇંગ્લાંડમાં જપ્ત થઈ ગયું તે છત એક પ્રત એના કિનારા ઉપર પહોંચી ગઈ. લંડનની 'હોમ રૂલ લીગ' શાખાએ એ પુસ્તક કર્નલ વેજવૂડની પ્રસ્તાવના સાથે પ્રગટ કર્યું, વેજવૂડે પોતાને જ ખર્ચે એની અકકેક પ્રત પાર્લામેન્ટના એકએક સભાસ

હાથમાં પહોંચાડી અને પરિણામે એની વધેલી ખ્યાતિએ લાલાજીનાં લખાણોની માગ વધારી મૂકી.

અને કેટલી પ્રચંડ ગતિએ લાજપતરાય લખતા વાંચતા! 'યંગ ઇન્ડીઆ' પછી બીજું "ઈંગ્લાંડનું હિન્દ પ્રત્યેનું કરજ" એ નામનું હકીકતોથી ભરપૂર પુસ્તક બહાર પાડયું. એ પુસ્તકમાં લેખકે અવધિ જ કરી નાખી હતી. તે પછી જ્યારે એણે સાંભળ્યું કે હિન્દે બ્રીટનને મહાયુદ્ધમાં ખચેવા માટે દોઢ કરોડ રૂપીઆની મફત ભેટ આપી દીધી, ત્યારે તો એનો પુણ્યપ્રકોપ ફાટી નીકળ્યો. એણે એક જ બેઠકે, ખુરશી પરથી ઉઠયા વિના "મુખ્ય પ્રધાન લોઈડ જ્યોર્જને ખુલ્લો પત્ર" ઘડી કાઢયો, ત્રણ દિવસમાં તો એની નકલો છાપાંમાં પહોંચાડી દીધી, અને તે પછી આવ્યો મોંટેગૂનો વારો: ડૉ. હાર્ડીકર લખે છે કે અમે સહુ ન્યૂયોર્કથી વીસ માઇલ દૂરની સેલગાહે જતા હતા. નાની નૌકાના તૂતક પર અમે બેઠા બેઠા સમુદ્રની રમ્યતા નિહાળતા હતા. પરંતુ લાજપતરાયને સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોવાનું દિલ નહોતું. એણે કહ્યું કે "હાર્ડીકર! લખ, હું લખાવું." મંડયા લખાવવા. સાંજે પાછા આવ્યા ત્યારે એ લાંબો કાગળ મુદ્રિત થવા માટે તૈયાર હતો.

અનેક તો પત્રિકાઓ લખી કાઢતા. એક લખ્યું "India, a Graveyard: હિન્દ, એક કબ્રસ્તાન." એની એક લાખથી વધુ પ્રતો કઢાવી અમેરિકામાં વિના-મૂલ્ય વહેંચી. એનાં, ઇટાલીયન, સ્પેનીશ, જર્મન, રશીઅન, ફ્રેંચ, ફારસી અને લગભગ પ્રત્યેક ભાષામાં અનુવાદો ઉતર્યા.

એક વાર અમેરિકા રાજ્યની પરદેશ સાથેના સંબંધોની સમિતિએ પરાધીનતામાં પીસાતી નાની પ્રજાઓના આત્મનિર્ણયનો પ્રશ્ન હાથ ધર્યો હતો. લાજપતરાયને એ માટે નિવેદન તૈયાર કરવું હતું. એક જ રાતમાં એણે બાર છાપેલાં પાનાં જેટલું લખાણ લખી કાઢી, પ્રભાતે વોશીંગ્ટન નગરમાં એ સમિતિ પર પહોંચાડયું.

હકીકતો તો એના ભેજામાં ભરપૂર હતી. આંકડાઓ એની આંગળીઓના આંકા પર રમતા હતા. અને કઇ માહિતી કયા પુસ્તકમાં કયે પાને જડશે તેના પોતે વાકેફગાર હતા. કયાંથી શું મેળવી લાવવું એની અચૂક માહિતી પોતે પોતાના મંત્રીઓને પૂરી પાડતા.

ઝુમ્બેશ! ઝુંમ્બેશ! અપ્રતિહત નિર્દય ઝુમ્બેશ: અને યુરોપ એશિયાનાં દોડમદોડ પર્યટનો: પાંચ વર્ષ એ ચક્કી પીસી: પીસી પીસીને બચ્ચરવાળ બુઢ્ઢી માતાની માફક એ બુઝર્ગે અનેક હિન્દી યુવકોને ગદરાવ્યા. છતાં પોતે પોતાના પેટગુજારા માટે એ કમાઇમાંથી એક પાઇ પણ સ્વીકારવી શિવનિર્માળ સમ ગણી. ઘેરથી પુત્ર મોકલતો તે પર ગુજરતા. યુદ્ધના સંજોગોમાં એ પૈસા ગણુતરી મુજબ સમયે ન પહોંચે તો મુંઝાઇને રડતા. અને છતાં તે ટાણે કોઇ હિન્દી યુવક આવીને ગરીબી ગાવા લાગે તો ગજવામાં હાથ નાખીને છેલ્લો શીલીંગ સુદ્ધાં એને આપી દેતા. એ રીતે લાજપતની આ બીજી વારની હદપારી પણ બ્રીટનને ભારે પડી ગઇ. એના અધર્મોને આ કેદીએ ઢોલ પીટાવી પીટાવીને જગજાહેર કર્યો. આ બંદીવાને તો પાંચ વર્ષમાં હિન્દના પ્રશ્નને આંતર્-રાષ્ટ્રીય મહત્તા અપાવી દીધી. અને યુદ્ધ વિરમતાં

પાછા વળ્યા ત્યારે કેટલું અવિજેય જોર, કેટલો અદમ્ય ઉત્સાહ, કેટલો ભીષણ નિશ્ચય લઇને એ હિન્દને કિનારે ઉતર્યા ! મુંબઇનગરી એને માન આપવા મળી હતી, તેની સમક્ષ એણે કહ્યું કે

"મારા કાર્યની પવિત્રતામાં પૂર્ણ શ્રદ્ધાભેર હું પાછો સ્વદેશે આવું છું.

"પૃથ્વી પર એવી કોઇ શક્તિ નથી કે જે આપણને આપણા હકકો પાછા હાથ કરતા અટકાવી શકે."

"બીજાઓ આપણી ઇચ્છા વિરૂદ્ધ આપણી પાસેથી ઝૂંટી જાય તે કરતાં તો આપણે મેદાનમાં મરી ખૂટશું."

"આપણે ટુકડા નથી જોઇતા, આત્મા જોઇએ છે."

"આ છ વર્ષ દરમ્યાન હું આખી પૃથ્વી ઘૂમી વળ્યો છું. જગતની ત્રણ આત્મશાસિત મહાપ્રજાઓને—જાપાન, અમેરિકા અને ઇંગ્લાંડને—મેં નિરખી લીધી છે. અને હું તમને ખાત્રી આપું છું કે કદાચ વર્તમાન જ્ઞાનની આવશ્યકતા બાદ કરતાં, આપણે એમાંના કોઇથી ઉતરતા નથી. જાહેર કે ખાનગી, કોઇપણ જીવનના કોઇપણ વિભાગ પરત્વે આપણે જગતની કોઇપણ પ્રજા કરતાં કમ નથી. આપણે શામાં ઉતરતા છીએ ? ઐક્ય સાધવાની શક્તિમાં, અર્વાચીન સાધનોને અનુકૂળ થવાની સમાધાન-વૃત્તિમાં, અને વર્તમાન રાજનીતિના કૌટિલ્યમાં."

વીરાંગના વીરને શોધે એમ ગિરફ્તારી હજુ પણ લાજપતરાયની શોધે ચડી હતી. અને આ વખતે તો બે જ વરસોને ટુંકે ગાળે એણે એ વીરને પકડી પાડયા.

૧૯૨૨ના ડીસેમ્બર માસની ૩જી તારીખ હતી. નાગપૂરની મહાસભામાં અસહકાર મંજૂર થઈ ગયો હતો. જેલોમાં હિન્દી નૌજવાનો અને નેતાઓ કીડાની માફક ખદબદતા હતા. પંજાબમાં સભાબંધીનો કાનૂન ચાલતો હતો. લાહોરમાં મહાસભાની સમિતિ બંધ બારણે બેઠી હતીઃ ચાલીસ સભ્યો સિવાય કોઇને પણ–પટાવાળા કે કારકૂન સુદ્ધાંને પણ લાજપતરાયે હાજર રહેવા દીધા નહોતા. એ રીતે આ સભા સાર્વજનિક સભાબંધીના કાનૂનની ચુંગાલમાં કોઇ પણ ન્યાયે આવી શકે તેવું નહોતું. લાજપતરાય નિશ્ચિંત હતા.

ત્યાં તો પોલીસના હાકેમની સાથે ડીસ્ટ્રીકટ માજી-સ્ટ્રેટ મેજર ફેરાર આવી પહોંચ્યા. મહાસભાના મકાનને ઘેરો ઘાલ્યો અને માજીસ્ટ્રેટે આજ્ઞા દીધી કે "આ જાહેર સભા છે. મારો આદેશ છે કે આ સભાને વિખેરી નાખો."

પ્રમુખની ખુરશી પરથી હુંકાર કહીને લાજપતરાયે જવાબ દીધો: "હું આ સભાના પ્રમુખ તરીકે કહું છું કે આ સભા જાહેર નથી અને તેથી હું એને વિખે-રવાની ના પાડું છું."

"આ આદમી કોણ છે?" માજીસ્ટ્રેટે કોઇને ધીરે અવાજે પૂછ્યું.

"હું લાજપતરાય છું–હું આ સભાનો પ્રમુખ છું. હું જાહેર કરૂં છું કે આ સભા ખાનગી છે. છતાં તમારે મને ગિરફતાર કરવો હોય તો આ રહ્યો હું."

એટલું કહીને લાલાજી પોતાના ચાલીસ સાથીઓ તરફ ફર્યા ને બોલ્યા "તમારામાંથી જેને જવું

હોય તે સુખેથી ચાલ્યા જજો. હું એકલો આ હુકમનો અનાદર કરીને સભા ચલાવવા માગું છું." ચાલીસમાંથી એક પણ સભ્ય ન જ ચસક્યો. અને એ મુંગો પ્રત્યુત્તર પોલીસને માટે પૂરતો જ હતો. હાજર રહેલામાંથી પ્રમુખને કેદ પકડી લીધા. રાજદ્રોહી સભાનો કાયદો લાગુ પાડી લાલાજીને છ માસની સજા કરી; બીજી કલમ ૧૪૫મી લાગુ પાડી એક વર્ષની સખ્ત મજૂરી સાથેની કેદ દીધી. એ સમયે એ બુઝર્ગ વીર પોતાના દેશવાસીઓ પ્રતિ કેવો સંદેશો મોકલાવે છે :

"હું તો અમેરિકાથી નીકળતી વેળા જ વિચારતો હતો કે જેલની બહાર હું થોડોક જ વખત રહીશ. હું તો મારી ગિરફ્તારી પર ખુશ છું, કેમકે મારૂં ધ્યેય પવિત્ર છે. મેં જે કાંઇ કર્યું છે તે આત્મા તેમજ પરમાત્માની ઇચ્છાને અનુકૂળ જ કર્યું છે. મારો માર્ગ નીતિને જ છે. એવો મને વિશ્વાસ છે કે આપણા ઉદ્દેશની સિદ્ધિમાં જરૂર આપણને સફળતા મળશે. મને એ પણ આસ્થા છે કે હું જલ્દી જલ્દી પાછો આવી તમારી સેવા ઉઠાવીશ. અથવા કદાચ એમ ન બને તો પણ હું તમને ખાત્રી આપું છું કે હું મારા માલિકની સન્મુખ ખડો થઇ જવા પણ આતૂર છું. હું તો એક કમજોર માનવી છું. મારામાં મહાત્મા ગાંધીના જેવી પવિત્રતા નથી. ઘણી વાર હું મારા ગુસ્સાને રોકી શકતો નથી. હું એમ પણ નથી કહી શકતો કે મારા દિલમાં કોઇ વાંચ્છના કામ નથી કરી રહી. અલબત હું આટલું કહી શકું છું કે મેં મારા સ્વદેશની અને મારી જાતિની સેવાને હમેશાં મારી સન્મુખ રાખેલ છે. અને જે કાંઇ

કર્યું છે તે એ જ ધૂનમાં કર્યું છે. હું જાણું છું. કે કર્તવ્યપાલન કરવામાં મેં ઘણી ઘણી ભૂલો કરી છે, અને વારંવાર મારા ઘણા દેશવાસીઓ પર અકારા હુમલા કર્યા છે. હું એ સર્વેની ક્ષમા માગું છું. તેઓ સહુ—અને ખાસ કરીને મારા વિનીત ભાઇઓ તથા આર્યસમાજી ભાઇઓ મને સાચા દિલની માફી આપે એજ મારી યાચના છે.

+ + +

"પંજાબના નૌજવાનો ! એક શબ્દ હું તમને સંભળાવવા માગું છું: તે એ છે કે પરીક્ષાઓ પસાર કરવી એ તમારી ઝીંદગીનો અંત નથી. જે મનુષ્ય પોતાની જ ઇજ્જત અને પોતાના જ આત્મ-સન્માનના ખયાલોમાં ઝકડાઇ રહેલો છે, તે મનુષ્ય નથી, હેવાન છે. જો ઉચ્ચ ભાવોને દબાવીને એશઆરામમાં જ જીંદગી વીતાવી નાખીશું તો એ જીંદગી આપણે માટે મોતથી પણ અધમ બની જશે. હું હરગિજ નથી કહેતો કે તમે વધુ પડતા જોશથી કામ લ્યો. પણ ઓછામાં ઓછી બે વાતો તો જરૂર કરો : ખાદી પહેરો અને શાહજાદાનો બહિષ્કાર કરો.

"પંજાબની દેવીઓ ! મને ખબર છે કે તમારા અંતરમાં પણ પ્રજા-સેવાનો અગ્નિ સળગી રહેલ છે અને એ સેવા ઉઠાવવામાં તમે તમારી સ્વતંત્રતાની પણ પરવા નથી કરતી. તમારામાંથી ઘણી બ્હેનો કેદમાં જવા માટે પણ તૈયાર છે. પરંતુ બ્હેનો ! અંગ્રેજી જેલખાનાં તો શયતાનનાં રહેઠાણ છે. ત્યાં બદમાશી અને હરામીનું પરિબલ છે. માટે તમે એ ખયાલ છોડી દઇને શુદ્ધ

સ્વદેશીના પ્રચારથી તેમજ ઉપયોગથી તમારા દેહને પવિત્ર કરી કાઢો. ઉપરાંત આપણા જે ભાઈઓ નાનાં બચ્ચાંને મૂકીને જેલમાં જાય છે તેની ગેરહાજરીમાં તમે એ બચ્ચાંની રખેવાળી પણ કરી શકો છો.

" દેશવાસી ભાઈઓ ! હું હવે વિદાય લઉં છું. હું તો પરમ શ્રદ્ધા લઈને જાઉં છું, કે મારા પ્યારા દેશની અને મારી પ્યારી કોમની ઈજ્જત તમારા હાથમાં છે. 'વન્દેમાતરમ્' પત્ર અને 'તિલક રાજનીતિ શાળા' એ બે મારાં બચ્ચાં છે. એ હું તમને ભળાવી જાઉં છું. મહા સમિતિના જે ભાઈઓ લાહોરમાં હાજર હોવા છતાં આજની સભામાં નહોતા આવ્યા, તેને મેં પોતેજ ગેરહાજર રહેવાનું કહેલું, કે જેથી આપણું કાર્ય ચાલુ રહી શકે.

લી. તમારો પ્રેમી

લાજપતરાય

'સ્વાધીનતાનો ફુલછોડ જે ખોરાકથી પૂષ્ટ બને છે તે ખોરાક શહીદોનું રક્ત છે....ફાંસીઆનું દોરડું, જલ્લાદનો કુહાડો અથવા તો તોપચીનો ગોળો વ્યક્તિના જીવનનો અંત આણે છે–પણ તે સ્વાધીનતાની ધગશને વધારે ઉગ્ર અને વધારે ધારદાર બનાવવાને જ. હદપારીઓ, દેશપારીઓ, જેલખાનાંઓ, સતામણીઓ કે જપ્તીઓ, એ સ્વાધીનતાને ગુંગળાવી મારવાનાં, સ્વાધીનતાના પ્રેમિકોને જમીનદોસ્ત કરી નાખવાનાં જાલીમનાં સામાન્ય શસ્ત્રો છે. પણ આજ સુધી એ સ્વાધીનતાની જ્વાલાને ઓલવી નાંખવાને માટે નિરર્થક નીવડ્યાં છે.' **–લાલા લજપતરાય.**

અભય

વેદના ગાનારાઓએ સપ્તસિંધુને તીરે બેસી 'અભય'ની ગાથાઓ લલકારી. મા ભૈઃ મા ભૈઃ ડરીશ ના ! કોઇથી ડરીશ ના ! એવા મંત્રો ગવાડ્યા. 'અભય'નું એ ગાન વિશ્વનું મહાગાન મનાયું છે. અન્ય એકેય ધ્વનિ એ 'અભય'ના નાદ થકી ઉંચેરો જાણ્યો નથી. 'અભય' સિવાય અન્ય મૂક્તિ પણ સરજાયલી નથી. જગતનો મનુષ્ય પગલે ને ડગલે ભયભીત બની જીવતા નરકનો અનુભવ કરે છે. માનવી જ્ઞાતિથી ને જાતિથી ડર્યો છે, ધર્માચાર્યોથી કંપ્યો છે, રાજસત્તાથી થરથર્યો છે, વિરોધીઓના નિંદા–પ્રલાપથી એ નાહિમ્મત બન્યો છે, ભય પામીને એણે પોતાની એબો છુપાવી છે, વિચાર–સ્વાતંત્ર્યને રૂંધ્યું છે, મનની નબળાઈને ભલમનસાઈના રંગે રંગી છે, અને સ્વાર્થસિદ્ધિને વ્યવહારકુશળતાનાં વસ્ત્રો પહેરાવ્યાં છે. સંસાર આવા ક્ષુદ્ર મનુષ્યોથી ખદબદી રહ્યો છે. કોઈ કોઇ પુરૂષસિંહ પાકયો છે, કે જેણે વેદ–ગાયેલા એ 'અભય'ને જીવનમાં ઝીલ્યું હોય. લાજપતરાયના જીવનની પલેપલ એ અભય–નાદને સાર્થક કરી ગઇ છે.

જીવનના એકેય ક્ષેત્રમાં કોઇની શેહમાં અંજાઇ જઇ પોતાને સૂઝેલું સત્ય ઉચ્ચારી કાઢતાં એ અટક્યા નથી. એની સમાધિ પર બસ એક જ બોલ લખાવો ઘટે છે–અભય !

જીવનમાં પહેલીવાર એ નિર્ભયતાનો નાદ એણે ૧૮૮૮ માં ત્રેવીસ જ વર્ષની યુવાન વયમાં ઉચ્ચાર્યો: પોતાના રાજકારણી ગુરૂદેવ સર સૈયદ અહમદની સામે: એકત્રિત આર્યાવર્તનાં સ્વપ્નો સેવનાર, હિન્દુ અને મુસલમાન કોમને પોતાની જમણી ને ડાબી આંખો કહેનાર અને દયાનંદે વેદ માટે કર્યું તેવી રીતનું કુરાનનું બુદ્ધિગમ્ય વિશાળ ભાષ્ય તૈયાર કરનાર એ મહાન મુસ્લીમ સૈયદ અહમદ લાજપતરાયના આરાધ્ય દેવતા હતા. એને ચરણે બેસીને પિતાપુત્રે હિન્દી રાષ્ટ્રવાદની દીક્ષા લીધેલી. પરંતુ ૧૮૮૫ માં મહાસભાનો પાયો નખાયા પછી એક દુર્ભાગ્ય-દિનનો સૂરજ ઉગ્યો: સૈયદ અહમદને ‘ સર ’ ની પદવી મળી. એણે પાસું બદલ્યું. કુરાનના ઉદાર અર્થ કરવા છોડીને એ પુરૂષ કોમી ઝનૂન જાગૃત કરવા બેઠા. ઐક્યનું સ્વપ્ન ઉડી ગયું. વીસ વરસના લાજપતે જોયું કે પોતાની આરાધ્ય પ્રતિમાના ટુકડા થઇ ગયા. એણે સર સૈયદ પર ખુલ્લા પત્રો લખ્યા: સર સૈયદની નવી પ્રવૃત્તિને એણે ધિક્કારી કાઢી. પરંતુ એ ધિક્કાર કોઇ દુશ્મનનો, ગુસ્સા ને દ્વેષથી ભરેલો સસ્તો ધિક્કાર નહોતો. એ તો ઘવાયલા મિત્ર-હૃદયના રૂધિર વડે લખાએલો, બહુમૂલો તિરસ્કાર હતો.

"કોણ છે આ લાજપતરાય ?" તાડૂકીને એક આદમીએ કરડો અવાજ કાઢ્યો.

એ અવાજ ફિરોઝશા મહેતાનો હતોઃ ઇ. સ. ૧૯૦૪નું વર્ષ હતુંઃ મુંબઇ મુકામે મહાસભા મળી હતી. મુંબઇના શેર સર ફિરોઝશાની આણુ વર્તતી હતી. એના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વના તાપમાં દેશના તમામ નેતાઓનું તેજ કરમાતું હતું. પોતાની દલીલશક્તિના અગ્નિ વડે એ ડોસા સહુ કોઇને ડારતા હતા. એની સામે ઉઠનારની આબરૂના કાંકરા થઇ જતા. પરંતુ આ અધિવેશનમાં એને પોતાનો પ્રતિસ્પર્ધી લાધ્યો. વિષય-સમિતિની બેઠકમાં મહાસભાના બંધારણનો પ્રશ્ન સળગ્યો હતો. વૃદ્ધ ફિરોઝશા શહેનશાહી અવાજે તાડૂકી ઉઠયા કે "મારા મંતવ્ય ઉપર આટલી ધૃષ્ટ ટીકા કરનાર આ લાજપતરાય કોણ છે ?"

'હું છું એ લાજપતરાય !' કહેતો ચાલીસ વર્ષનો પંજાબી નેતા એક ખુણામાંથી વિદ્યુત્ વેગે ખડો થઈ ગયો. એની મુખમુદ્રામાં હિમ્મત અને ગૌરવ ઝલકી રહ્યાં છેઃ પંદર મીનીટ સુધી એણે ફીરોઝશાના પંથ-ભૂલ્યા વિચારો પર વાગ્ધારા ચલાવી. વિનયનો દોર ચૂકયા વગર એના એકેએક મુદ્દાને તેજસ્વી દલીલોથી ચૂર્ણ કર્યો. ફિરોઝશાએ જીવનમાં પહેલી જ વાર તે દિવસે હાર ખાધી. પાંચહજાર વર્ષનો જૂનો વેદગાયો 'અભય' દેશનેતાઓએ જીવન્ત માનવીને રૂપે દીઠો.

'અભય'નાં મૂલ ચૂકવવાં અઘરાં હતાં. એ દિવસોમાં આજીજી, અરજી અને કૃપાયાચનાના જ ઠરાવો થતા

હતા. પરંતુ કાશીની મહાસભામાં એ ભિક્ષા-યુગના કાળની અંદર ૧૯૦૫ને વર્ષે લાજપતરાયે પંજાબમાં વર્તતી દમન-નીતિ પર પોતાની તલવાર શી તાતી તિરસ્કાર-ધારા ચલાવી. એ 'અભય'નાં મૂલ એણે છ માસ સુધીની હદપારી વડે અને માંડલેના કારાવાસની વેદનાઓ વડે ચૂકાવ્યાં. છ માસે છૂટી થતાં જ એ તલવાર મ્યાનમાંથી બહાર ખેંચાણી. એની ધાર બુઠ્ઠી થવાને બદલે પીડનોનું પાણી પી પીને અધિક તેજીલી બની.

પોતે ઈંગ્લાંડ ઉપડ્યા છે. ૧૯૦૮નું વર્ષ છે: બ્લેકબર્નના સભામંડપમાં લેંકેશાયરનો શ્રોતાવર્ગ ઠાંસોઠાંસ ભરાયો છે. લાજપતરાય જાણે છે કે હિન્દ ઉપર સાચું શાસન લેંકેશાયર અને માન્ચેસ્ટરનું જ ચાલી રહ્યું છે. પાર્લામેન્ટ અને પ્રધાનમંડળ આ બે નગરોના મીલ-માલેકોની ભ્રૂકૂટીની કમાન પર ચાલે છે: અને અગાઉ કોઈ હિન્દીને મ્હોંયેથી આ સુંવાળી ચામડીના હિન્દ-શોષક વેપારીઓએ અસભ્ય બોલ સાંભળ્યો નથી: સાંભળે તો સહન કરે કે કેમ તેનો સંદેહ છે. છતાં લાજપતરાય તો 'અભય'નો પ્યાલો પી કરીને મસ્ત હતા. પોતાનું શું થશે તેની એને ખેવના નહોતી. એ બોલ્યા: વેદનાના સ્વરો થકી ગુંજતા અવાજે એણે અંગ્રેજી વાણી પરનું પોતાનું પ્રભુત્વ વ્હેતું મૂક્યું: "હું આંહી બ્રીટીશ પ્રજા કે બ્રીટીશ સરકારની પાસે કશું ભીખવા માટે નથી આવ્યો: કેમકે હું માનું છું કે મારા દેશને ભીખવાથી અથવા પ્રાર્થના કરવાથી કશું નથી મળવાનું.

હું તો આંહી આવ્યો છું તે ફક્ત તમને જણાવવા માટે, કે તમારૂં મહાબ્રીટન હિન્દ તરફ કેવી રીતે વર્તન ચલાવે છે, અને કેવી રીતે લૂંટે છે!"

આ શબ્દો પૂરાં વીસ વર્ષ પૂર્વે બોલાયા હતા. શત્રુના ઘરના ઉંબરમાં ઉભીને ઉચ્ચરાયાં હતાં. તે દિવસોમાં એ બોલનું મૂલ કદાચ બોલનારનું માથું ઉતારીને વસૂલ લેવાય તો કશી નવાઇ નહોતી.

મહાત્મા ગાંધીજીની બોલબાલા હતી. 'બાપુ'નો પડયો બોલ દેશભરમાં ઝીલાતો. એ પુરૂષની નરમાશની અંદર પણ એવું તેજ સંઘરાયું હતું, કે ભલભલાઓના હોઠ ફફડીને અણઉઘડયા રહેતા. એ પ્રતાપ કરડી મુખમુદ્રાનો, કતલ કરતી જીભનો કે સામાની પ્રતિષ્ઠા હણતી એકચક્રી કાર્યપદ્ધતિનો ફીરોઝશાહી પ્રતાપ નહોતો, પણ વિશુદ્ધ જીવનના આત્મસમર્પણનો સત્યાગ્રહી પ્રતાપ હતો. તેથી જ એની સામે બોલવા ઉઠવું ૧૯૨૦ના એના દેશવ્યાપી સત–દાવાનળને સમયે સહેલું નહોતું. એવે ટાણે કલકતાની અસાધારણ મહાસભાના અધિવેશનમાં અસહકારનું સમર્થન કરતાં મહાત્માજી બોલ્યા કે "હું સ્વરાજ કરતાં પણ રામરાજનો પક્ષકાર છું. જો પંજાબના હત્યાકાંડનું અને ખીલાફતના અન્યાયનું પ્રાયશ્ચિત્ત બ્રીટીશ સરકાર કરી કાઢે અને એ બે મુદ્દાઓ ઉપર પ્રજાને સંતોષી લ્યે, તો મારે એની સામે કશું કહેવાનું રહે નહિ. વગેરે."

"ના જી!" કહેતા લાજપતરાય પ્રમુખસ્થાનેથી ઉછળી પડયા, "મારે તો સ્વરાજને જ ખાતર સ્વરાજ

જોઇએ છે. પરદેશીઓ છો ને દેવના દીકરા હોય, છો ને એમની સામે આપણે એક પણ ફરીઆદ ન હોય, છતાં મારે તો હિન્દના ઉપર હિન્દીનુંજ રાજ જોઇએ છે. મારે રામરાજ નથી ખપતું."

ગાંધીયુગના તપતા મધ્યાન્હે બોલાએલા આ શબ્દો છે.

Brutally frank: નિષ્ઠૂરતાપૂર્વક નિખાલસ: એ એમણે પોતાને માટે તેમજ પોતાની સમસ્ત પંજાબી બોલાદને માટે સ્વીકારેલું વિશેષણ પોતે જીવનના આખરકાળ સુધી સાર્થક કરી બતાવ્યું છે. લૉર્ડ જયોર્જને ખુલ્લો પત્ર લખ્યો, મોન્ટેગૂને લખ્યો, અસહકારના ભરસંગ્રામમાંથી વિનિતોના દળ ઉપર હૂમલો કર્યો, સાઇમન કમીશનના સત્કાર વિરૂદ્ધ વરિષ્ટ ધારાસભામાં ઉત્તમોત્તમ વ્યાખ્યાનોની પંક્તિમાં બેસે તેવું વ્યાખ્યાન આપતાં સરકારની કુટિલતા પર બોલ્યા, અથવા તો લખનૌની મહાસમિતિ વેળા સ્વાતંત્ર્યવાદના દેવ-યુગલ ઝવાહર-સુબાસ પર ટીકા કરી: તે તમામમાં એ જ 'અભય' ગાજી રહ્યો છે. એ જ વજ્રાઘાત સંભળાય છે. અને આ નિખાલસપણાની રમૂજી આંકણી પોતે સ્વયમેવ કરી કાઢી છે કે "I have already earned a name for being tactless and indiscreet: વ્યવહારશૂન્ય અને બેવકૂફ તરીકે તો મેં ક્યારનું યે નામ કાઢ્યું છે."

પરંતુ નિખાલસપણું-સ્પષ્ટવક્તૃત્વ: એટલે ઉદ્ધતાઇ નહિ. ત્રીસ કરોડ લોકો અરધી સદી સુધી તુંડમિજાજી-પણાને પોતાની આગેવાનીની કલગી ન જ પહે-

રાવી રાખે. બોલવું કંઈક અને આચરવું બીજું કંઈક, એવા દંભનાં—છલનાં શાસન આર્યાવર્ત જેવા મહાન્ દેશનાં મનુષ્યો પર વિશેષ ચાલ્યાં નથી. નિખાલસપણાનો અધિકાર આટલી વાતો માગી લ્યે છે : બોલ્યા મુજબનું આચરણ: નિઃસ્વાર્થી કારકીર્દી: અંગત કડવાશ વિનાની ખેલાડી—નીતિ : પોતાના મત—સમર્થન પૂરતો વિશાળ અનુભવ અને ઉંડો અભ્યાસ : સત્ય સૂઝવાની ક્ષણે જ દોષનો સ્વીકાર : સત્ય સૂઝાડનારની સરદારી નીચે અદના સિપાહી બનીને આત્મ-સમર્પણને પંથે નીકળી પડવાની નિરભિમાનતા : ને સર્વોપરિ નિષ્કલંક ચારિત્ર્ય. લાજપતરાયનું જીવન—સરવૈયું કાઢનારાઓ એકસ્વરે બોલી ઉઠ્યા છે કે એની કારકીર્દીમાં આ તમામ ગુણોનો સંપૂર્ણપણે સંયોગ થયો હતો.

"સામ્રાજ્યો કોનાથી બાંધી શકાયાં છે ? નીતિપ્રેમી સિદ્ધાન્તવાદીઓથી નહિ. સામ્રાજ્યો તો બાંધ્યાં છે નીતિહીન, સંક્ષોભહીન બુદ્ધિવંતોએ, અણુથડકતા ધૃષ્ટજનોએ, હાથ પડતી તકોનો બધો શક્ય લાભ ઉઠાવનારાઓએ, બીજાઓનું બુરૂં થાય તેની બીલ્કુલ તમન્ના ન કરનારાઓએ અને પોતાની સિદ્ધિમાં જરૂર પડતી બધી અનીતિ, બધી છેતરપીંડી કે બધા વિશ્વાસઘાત આચરી શકનારાઓએ. સામ્રાજ્યોનાં સ્વપ્નો સેવનારા કોણ હતા ? એ હતા નેપોલીઅનો, બીસ્માર્કો, રીઝરાએલીઓ, રીશેલ્યુઓ અને મેકીઆવેલીઓ. ને એના બાંધનારાઓ કોણ હતા ? એ હતા કલાઇવો, હેસ્ટીંગો, વેલેસ્લીઓ અને ડેલહાઉસીઓ—એ કુટિલતાની પરંપરાઓએ જ સામ્રાજ્યો ચણ્યાં છે. બિચારા બર્કો, ગ્લેડસ્ટનો કે મોર્લેઓથી સામ્રાજ્યો બાંધી શકાયાં નથી. એ તો બેશક બીજા બાંધનારાઓનાં દુષ્કૃત્યો ઉપર આંખમીંચામણાં કરી લે છે ને એ બંધાયા બાદ ચુપચાપ એને નિશ્ચિત સિદ્ધિઓ તરીકે સ્વીકારી પણ લે છે."

['તરૂણ હિન્દ'—લાજપતરાય]

ઔદાર્ય

ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં જ્યારે લાજપતરાય એક સૈકા-જૂના કાયદાના બ્હાના નીચે પહેલવહેલા રાજદ્વારી કેદી તરીકે હદપાર થયા અને માંડલેમાં ગિરફતાર પડયા, ત્યારે એના આર્યસમાજી સાથીઓને હાથે એને અન્યાય મળેલો : એની સામે એક પણ ગુન્હો પુરવાર નહોતો થયો. એના ઉપર એક પણ આરોપ નહોતો મૂકવામાં આવ્યો. કોઇ સાક્ષી પૂરાવો રજુ નહોતો થયો. પોતાનો બચાવ કરવાની તક એને નહોતી અપાઇ. ઓચીંતા એક દિવસ પ્રભાતે લાહોરની પોલીસે એને ફોસલાવી એની જ મોટરગાડીમાં ઉઠાવ્યા. સ્પેશ્યલ ગાડી જોડી, પડદા વીંટી, સુસવાટ કરતા માંડલે પહોંચાડી ત્યાં એના જીવનને અપમાનભર્યા આચરણ વડે રીબાવ્યે રાખ્યું. એના કુટુંબને રઝળતું કર્યું. એના વૃદ્ધ પિતાની પાછળ જાસૂસો ગોઠવાયા. એનો પત્રવ્યવહાર રૂંધ્યો. તે વખતે એના મિત્રોની ફરજ તો હતી એની નિર્દોષતા ગજાવવાની. એનાજ દ્રવ્યથી તેમજ એના જ પ્રયાસથી પોષાએલા આર્યસમાજનું કર્તવ્ય તો એના પરનો અખંડ વિશ્વાસ તે સમયે પુકારી ઉઠવાનું હતું. તેને

બદલે આર્યસમાજના આગેવાનોએ શું કર્યું ? પંજાબના ગવર્નર પાસે એક પ્રતિનિધિ મંડળ મોકલ્યું: એ પ્રતિનિધિ મંડળે સરકારને જાહેર કર્યું કે લાજપતરાયની સાથે અમારા સમાજને કશો જ સંબંધ રહ્યો નથી. એટલે કે આડકતરી રીતે તેઓએ પોતાના નિષ્પાપ ભેરૂના શિર પર એની રાજકારણી પ્રવૃત્તિઓ પરત્વે તિરસ્કાર ઢોળ્યો. એમ કરવામાં કદાચ તેઓની મતલબ આર્યસમાજને સરકારી દમનનીતિના પંજામાંથી ઉગારી લેવાની હશે. પરંતુ એવો ઉગાર શોધવા જતાં આર્યસમાજના સ્થંભ લાજપતરાયનું બલિદાન દેવાયું. જ્યારે લાજપતરાય દેશવટેથી પાછા ફર્યા ત્યારે એને આ કિસ્સાની જાણ થઈ. સરકારી સિતમ કરતાં વધારે મોટો આઘાત એને આ મિત્રોના કાર્યથી લાગ્યો. બાબુ બિપીન ચંદ્ર પાલ લખે છે કે "આવા સંજોગોમાં, જે મિત્રોનો ધર્મ એને પડખે ઉભા રહી એના સત્ય અને સ્વાતંત્ર્યની આરાધનાને કારણે એના પર આવી પડેલી શિક્ષામાં સાથ પૂરવાનો હતો, તેજ મિત્રોને ઉલટા ખસી જઈ તિરસ્કાર દેતા દેખ્યા પછી પણ ક્ષમા આપવી, એવી મનની મોટપ તો ભાગ્યેજ બીજા કોઈને માટે શકય હશે. પણ લાજપતરાયને તો મેં એ મિત્રો તરફ લેશ માત્ર પણ કડવી લાગણી ધરાવતા દીઠા નથી."

એ મન–મોટપ કેવી હતી ? લાજપતરાયના શબ્દો જ જવાબ દેશે:—

"કેટલાક લોકો કહે છે કે મારી ગેરહાજરીમાં આર્યસમાજે મારા પ્રત્યે દિલસોજી નથી દાખવી; અને

આજે પણ મારા પર એક કાગળમાં લખાઈ આવ્યું છે કે જો આર્યસમાજીઓની મારા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ન હોય તો મારે જલ્દી એનાથી છૂટા થઇ જવું. ઇશ્વરની સાક્ષીએ હું કહું છું કે હું આર્યસમાજમાં આગેવાનીને લોભે નહિ પણ મારા જીવનને પવિત્ર બનાવનારા એના સિદ્ધાંતોને ખાતર જ દાખલ થયો હતો. જો મેં એને માટે કશું કર્યું હશે, તો તેથી મેં મારા જીવનને વિશુદ્ધ બનાવ્યું છે. જે કાંઇ અલ્પ શુભ તત્ત્વ હું આજે ધરાવું છું તે મારાં માતપિતાને તથા આર્યસમાજને જ આભારી છે. + + + માટે એ હજારોમાંથી જો કોઇએ પણ મારી નિન્દા કરી હોય, તો આ વ્યાસપીઠ પરથી પ્રભુની સાક્ષીએ હું એને ક્ષમા આપું છું. આજે વિવાદનો કે પરસ્પર કૃતઘ્નતાનાં આક્ષેપોની ફેંકાફેંકીનો નહિ, પણ પરસ્પર ભેટી લેવાનો સમય છે: છેલ્લાં પચીસ વર્ષ સુધી મેં આર્યસમાજની યત્કિંચિત સેવા કરી છે. જો કે હું મારા આટલા ઉપકારક ધર્મનો ત્યાગ નથી કરી શકતો, તે છતાં જો આર્યસમાજનો કોઈ નેતા એમ કહે કે મારા રાજકારણી વિચારોથી સમાજને સહન કરવું પડયું, તો હું આ ક્ષણે જ સમાજ સાથેનો મારો સંબંધ છેદી નાખવા તૈયાર છું.”

સાચી નિરભિમાન વીર–પૂજા એમણે ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં સ્વ. ગોખલેજીની લાહોર ખાતેની પધરામણી વખતે કરી દેખાડી હતી. હજારો લાહોરી પ્રજાજનોએ સ્વ. ગોખલેજીનું સ્વાગત કર્યું. સ્ટેશન પરથી સરઘસ કાઢ્યું. એ સરઘસની અંદર લાલાજી કયાં હતા? બેઠા

હતા તો ગાડી ઉપર, પણ ગોખલેજીની જોડમાં નહિ; સામેની ગાદી પર પણ નહિ; એ તો કોચ-બોકસ પર બેસીને અતિથિદેવની ગાડીના ઘોડાને હાંકી રહ્યા હતા. ગોખલેજીની કશી વિનતિ કે આજીજી કામ નહોતી આવી. પોતાનાથી ઉલટી જ જાતના રાજનૈતિક આચાર-વિચારો ધરાવનાર બંધુનેતાની પણ આવી પરોણા ચાકરી કરીને લાલાજીએ બતાવી દીધું હતું કે મત-સહિષ્ણુતા અને મનની મોટપ કેવી હોઇ શકે.

ફરી વાર ૧૯૧૩માં ગોખલેજી સાથેનો ઉજ્જવલ પ્રસંગ બની ગયો. બન્નેની વચ્ચે રાજનૈતિક વિચારોનાં તો ગાડાં વહ્યાં જતાં હતાં પરંતુ એ વિચાર-ભેદથી ગુણદર્શન ઢંકાય તેવું અંતર લાલાજીનું નહોતું. હકીકત એમ હતી કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં મહાત્માજીએ સત્યાગ્રહ માંડયો હતો. ગોખલેજી એમને માટે આંહીં ફાળો ઉઘરાવી રહ્યા હતા. એમણે કોઇ સ્નેહીની મારફત કહેવરાવ્યું કે "લાલાજી મને પંજાબમાંથી રૂા. દસ હજાર કરી આપશો ?"

લાલાજીએ એ મિત્ર દ્વારા જવાબ મોકલ્યો: "આપ પોતે જો પધારો તો દસ નહિ પણ વીસ હજાર મેળવી આપું; અને નહિ તો એક ફુટી બદામ પણ મેળવી આપવાનો નથી."

મિત્ર પૂછે છે કે "હેં લાલાજી, ગોખલેજીને તેડાવવા માટે આટલી બધી જેહમત કાં ઉઠાવી રહ્યા છો?"

હસીને લાલાજી બોલ્યા "ઓ ભાઇ! ગોખલેજી જેવા પુનિત નરને મારે આંગણે તેડું કરવાનો આથી વધુ રૂડો બીજો કયો અવસર આવવાનો હતો?"

ગોખલેજી ગયા. લાલાજીએ કામ શરૂ કર્યું. વીસ નહિ પણ ચાલીસ હજાર રૂપીઆ મેળવી આપ્યા.

મહાયુદ્ધનાં વર્ષોમાં પોતે અમેરિકાની હદપારી ભોગવતા હતા. જન્મભૂમિને માટે ઝૂરતા હતા. પરંતુ મહાયુદ્ધ શમ્યા વગર એ ચક્રવાકને વિયોગની અંધારી ઘોર રાત્રિનો અંત જડવાનો નહોતો.

ડૉ. હાર્ડીકર અમેરિકાનાં સ્મરણોમાં લખે છેઃ

" અમે એક જ મકાનમાં સાથે રહેતા હતા. હાથે જ રાંધતા, ધોતા ને વાસણ માંજતા. હું પોતે તો ગરીબ કુળમાં જન્મેલો અને શરૂઆતથી જ ભિખારી, એટલે આ વિટંબનાઓની હું તો કશી પરવા નહોતો કરતો. પરંતુ લાલાજીની શારીરિક તેમજ માનસિક કાળી યાતનાઓ મારાથી દીઠી જાતી નહોતી. મેં મારા ભાઈ પર પૂના પત્ર લખ્યો તેમાં અમારી દિન-ચર્યાનું વર્ણન આપ્યું અને લાલાજીના પરિતાપોનું ચિત્ર આંક્યું. બન્યું એવું કે મારા ભાઈ એ પત્ર લોકમાન્ય તિલકની પાસે લઈ ગયા. લોકમાન્ય એ આખો અહેવાલ શાંતિથી વાંચી ગયા, દિલગીર ગયા અને તાબડતોબ એમણે મીસીસ ઍની બેસન્ટની મારફત પાંચ હજાર ડૉલર લાલાજીને પહોંચાડવાની ગોઠવણ કરી. જ્યારે અમને આ રકમ પહોંચી ત્યારે લાલાજીનું અંતર લોકમાન્ય પ્ર ત આભારભીનું બન્યું અને એણે કહ્યું "હાર્ડીકર, બચ્ચા, પરદેશી પ્રચારકાર્યની સાચી કિમ્મત સમજનાર આ એક જ પુરૂષ હિન્દમાં છે. એ એક વિરાટ પુરૂષ છે. એ એક જ સાચો નેતા છે. તું જ્યારે હિન્દમાં જા, ત્યારે એની

જોડે થોડા માસ રહીને તાલીમ લીધા પછી જ મારી સાથે જોડાજે હો ! ”

આખા પ્રસંગમાં લાજપતરાયની અન્ય દેશભક્તો પ્રતિની નિરભિમાન મન–મોટપ જ બોલી રહી છે. ડૉ. હાર્ડીકર સ્પષ્ટ કરે છે કે “ આ આખી જ રકમને તુર્ત જ પ્રચારકાર્ય ખાતે જમા પડવાનું મને કહી દેવામાં આવ્યું. લાલાજીએ પોતે પોતાના અંગત ઉપયોગ માટે એમાંથી એક પાઇ સુદ્ધાં ખરચી નથી. ”

એવે પંજાબમાં લશ્કરી કાયદાએ લોકોનું લોહી વહેવરાવ્યું: જલીયનવાલા બાગમાં દૈત્યે નિરપરાધી નરનારીઓનું મીઠું શોણિત પીધું. આ સમાચાર અમેરિકામાં વંચાયા. લાજપતરાય નાના બાળકની માફક રડવા લાગ્યા. એણે હિન્દ જવાનો પરવાનો મેળવવા ઘણાં ઘણાં માથાં પટક્યાં. પણ પરવાનો ન જ અપાયો. પછી એણે પંજાબીઓને નીચે લખ્યો પ્રગટ સંદેશો મોકલ્યો:

“ વ્હાલા દોસ્તો,

“પંજાબના હવાલ પર આ ક્ષણે મારા હૃદયમાં શું શું થઇ રહ્યું છે તે હું તમને શી રીતે સમજાવું ? મારી જબાને તાળાં છે પણ મારૂં હૃદય છલછલી રહ્યું છે. અરે, જીવનના સર્વસ્વથી વધુ પ્યારી. એ ભૂમિપર ઉડીને આવવાની મને પાંખો હોત ! તમારી પાસે પહોંચવા માટે મેં બધું અજમાવી જોયું, પણ હું નિષ્ફળ પડ્યો છું. મારે શહીદ બનવાનો લોભ નહોતો, ફક્ત તમને ખપ લાગવાની ઝંખના હતી. + + + +

“પ્રથમ પહેલું તમારી પાસેથી આટલું માગું છું કે,

તમારે માટે સહનાર નેતાઓની પડખે—એ હરકિસન લાલ, દુનીચંદ, રામભજ દત્ત, સત્યાપાલ, કીચ્લુ, (વગેરે વગેરે)ની પડખે—જાતિ, ધર્મ કે પક્ષના ભેદ રાખ્યા વિના—તમે ઉભા રહેજો! તમે જાણો છો કે ભૂતકાળમાં મારે એ સહુની સાથે તેઓની નીતિ, કાર્યપદ્ધતિ તેમજ વર્તણુક પરત્વે મતભેદ હતો. પરંતુ અત્યારે તો હું ફક્ત આટલું જ યાદ રાખવા માગું છું કે તે બધા પંજાબ સરકારની પીછેહટ દમન—નીતિના ભક્ષ બન્યા છે અને દેશપ્રેમ તેઓનો ગુન્હો ઠર્યો છે. એ રીતે તો તેઓ મને વ્હાલા છે અને તેઓની ઝખ્મી દેશભક્તિને હું વંદના દઉં છું. તેઓની તમામ અંગત નબળાઈઓને, તમામ દૂષણોને હું ભુલી ગયો છું. અત્યારે તો તેઓનાં દુઃખો, એજ એક વિચારની વાત છે. અત્યારથી તો હું તેઓને પૂજ્યા કરીશ. * * * ”

જાહેર જીવનના વિરોધીઓને સ્વદેશ માટે સહન કરતા દેખી વિરોધનું ઝેર નીતારી નાખવું અને પ્રેમની ધારાઓ વ્હેતી મૂકવી : એવી દિલગજાઈ બહુ થોડાને વરી છે. લાલાજીનું દરિયાવ દિલ એનાં દાનપૂન્ય અને બલિદાનો કરતાં સવિશેષ આ દૃષ્ટાંતોમાં પ્રગટ થાય છે. એના પંજાબી બંધુ લાલા ગોકળચંદ સાચું જ લખે છે કે “ લાલા લાજપતરાયનું હૃદય મીણ અને વજ્રની વિલક્ષણ મિલાવટમાંથી બન્યું હતું. પારકાનું જરા જેટલું દુઃખ દેખતાં જ એ હૃદય પીગળવા લાગતું અને ખુદ પોતાના ઉપર આવી પડતી ચાહે તેવી હાડમારીનો સામનો એ ટટ્ટાર છાતીથી કરી શકતા.”

“ જોયા આ અસહકારી લાલા ! આંહી પારકાં છોકરાંને નિશાળો છોડાવીને જતિ કરી મૂકવા તૈયાર થાય છે, અને પોતાનો પૂતર તો લ્હેરથી અમેરિકામાં બેઠો બેઠો ભણે છે !”

અસહકારના પૂર આંદોલન વખતે, જ્યારે સરકારી અદાલતો, નિશાળો અને નોકરીઓનો ત્યાગ થઇ રહ્યો હતો, ત્યારે કોઇએ છાપામાં આવો ટોણો માર્યો. અમેરિકામાં કેળવણી લેતો પુત્ર અને હિન્દુસ્તાનની સરકારી શાળાનો બહિષ્કાર : એ બે વચ્ચે જરા જેટલા પણ લેવા દેવા નહોતા. મેણું મારનાર કોઇ બીનજવાબદાર ગમાર હશે અથવા વિરોધી દળનો ટીકાકાર હશે. ગમે તેમ હો, પણ લાજપતરાયથી એ કટાક્ષ ન સહેવાયો. એણે પોતાની સચ્ચાઇ પર સંદેહ ઉતરતો દીઠો. તૂર્ત જ એણે પોતાના બેટા અમૃતરાયને અમેરિકાથી પાછો બોલાવી લીધો. Be true to yourself : સચ્ચાઇ : એ એનું બિરદ હતું.

દેશબંધુનું અવસાન થયા પછી લાજપતરાયનું દિલ સ્વરાજ–દળમાંથી ઉચક થઈ ગયું. પોતાના નેતા પંડિત મોતીલાલજીના કેટલાએક. દાવપેચ એને ન રૂચ્યા. બીજી બાજુ એણે હિન્દુ જાતિ પર મુસલમાન કોમનું વિઘાતક આક્રમણ વધતું દીઠું. સાચી અથવા ખોટી રીતે એને ભાસ્યું કે કમજોર પડેલી મહા હિન્દુ જાતિ જ્યાં સુધી કમજોર જ રહેશે ત્યાં સુધી આખા હિન્દની મૂક્તિને એ રૂંધી રાખશે. એણે માલવીયાજીની સાથે ભળી હિન્દુ મહાસભા સ્થાપી, અને જયકર, મુંજે

વગેરેની સાથે મળી નવું રાજદ્વારી દળ-રીસ્પોન્સીવીસ્ટ પાર્ટી-ખડું કર્યું. સ્વરાજ પક્ષની સામે મોરચા માંડ્યા. ૧૯૨૬ ની વરણીમાં પં. મોતીલાલની વિરૂદ્ધ પોતે ઉભા રહ્યા. બન્ને આગેવાનો વચ્ચે સિદ્ધાંતભેદ અને મતભેદનું મહાયુદ્ધ મંડાઈ ગયું. ઉતાવળીઆ સ્વભાવના ઉર્મિલ લાલાજીએ પોતે જેને સાચ માન્યું તેના પક્ષે ખડા રહી પંડિત મોતીલાલની જડ ઉખેડવા ઝુમ્બેશ આદરી. પંડિતના પક્ષને પંજાબમાં ટકવા ન દીધો. સત્યપાલ ને દુનીચંદ સરખા પોતાના ગઈ કાલના દૂધ-ભાઈઓનો પણ વિરોધ વહોર્યો.

અને ૧૯૨૮ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં શું બને છે! લાલા ગિરધારીલાલના શબ્દોમાં જ કહેવા જેવી એ કથા છે:

ધારાસભાની બેઠકમાં હાજરી આપવા હું સીમલા જતો હતો. કાલકા સ્ટેશનેથી લાલાજી પણ મારા ડબામાં ચડ્યા. મળતાંની વાર પહેલ વહેલા જ શબ્દો એમના મ્હોંમાંથી આ પડ્યા : "તેં નેહરૂ રીપોર્ટ વાંચ્યો ? એ તો મહાન વિજયનું કાચ થઈ ગયું છે."

મેં કહ્યું "ના હજુ નથી વાંચ્યો."

લાલાજી હર્ષભેર બોલ્યા "આહા! એ ડોસા મોતીલાલજીએ તો હિન્દને બચાવી લીધું. હું તો એના ઉપર આફ્રિન છું. મેં તો એને તૂર્ત જ મારા અભિ-નંદનનો તાર કરી દીધો છે."

મેં કહ્યું "લાલાજી, આપને આટલા સુખમય ભાવમાં ભાળીને મને અનહદ આનંદ થાય છે."

હું વાક્ય પૂરૂં કરૂં ત્યાં તો એ ઉતાવળે બોલી ઉઠયા, "આહાહા ! તું આવું બોલે છે કારણ કે તેં હજુ રીપોર્ટ વાંચ્યો નથી ને ! સીમલા પહોંચીને તૂર્ત જ હું તને મારી પાસેની પ્રત આપી દઈશ. અને ત્યારે જ તું મારા કહેવાનું સત્ય સમજી શકીશ. હું કહું છું કે તારા અંકડા પંડિત સિવાય કોઇની મગદૂર નથી કે આટલી હિમ્મત અને સ્પષ્ટતા દાખવી શકે. મુસ્લીમ પ્રશ્નના વિષમ ગુંચવાડાનો આવો વ્યવહારૂ અને ન્યાયસરનો ઉકેલ આણીને તો એણે મુસ્લીમોની ખાસ માગણીઓને બોઠી જ પાડી દીધી છે.'

આટલું બોલતાં તો લાલાજીને નબળાઇ વરતાવા લાગી. બરડામાં દુઃખાવો થવા માંડયો. મારી પીઠ થાબડીને એણે મારા ખભા પર શરીર ઢાળી દીધું. આરામ લેવા લાગ્યા. વળી થોડીવારે જાગી જઇને મને કહેવા લાગ્યા 'શું હજુ યે તને મારા હર્ષથી અજાયબી થાય છે દોસ્ત ?' કેમ જાણે નિદ્રામાં પણ એનો આત્મા આકૂલ હોય અને એ એક જ વિષયમાં એનું રટણ લાગી ગયું હોય ! આ દૃશ્ય દેખીને એક તરફ મને હર્ષ થતો હતો, બીજી તરફ દિલગીરી થતી હતી. દિલગીરી એટલા માટે કે એ વધુ નિદ્રાહીન બનશે અને પરિણામે એની ખળભળેલી તંદુરસ્તીને અધિક ધક્કો પહોંચાડશે.

મેં વિનવ્યું કે 'લાલાજી, તમે સંપૂર્ણ આરામ લો !'

એમની મહાનુભાવતાને છાજતો જ જવાબ મળ્યો: 'આરામ ! આરામ હવે મારાથી શી રીતે લેવાય ? તને ખબર છે ને, આ રીપોર્ટ એટલે મારે માટે ભગીરથ

કામ ઉભું થયું. હવે તો હું મોતીલાલજીની જ સેવામાં છું. મને એ જે ચીંધે તે મારે કરવાનું છે. મારી ચિંતા ન કર દોસ્ત ! છેલ્લી ઘડી સુધી સંગ્રામ ખેડતાં ખેડતાં મરવું તો મને પ્યારૂં છેઃ I would love to die in harness.'

અને એ એમજ મર્યા. એની મનકામના પરિપૂર્ણ થઇ. એના શબ્દો ભવિષ્ય–વાણી શા નીવડયા.

એક બીજે પ્રસંગે : હું જોતો હતો કે એની કાયા લથડતી હતી. હું સમજતો હતો કે હવે દેશને લાલાજીની ખરી જરૂર પડશે. મારૂં હૃદય બળતું હતું. મેં પૂછયું કે “ લાલાજી, થોડાક આરામ પર ચાલ્યા જાઓને !”

મારૂં અંતઃકરણ એણે ઉકેલી લીધું. મમતાથી મારો હાથ ઝાલી મને શાંતિપૂર્વક કહ્યું “ તું શીદને ચિંતા કરે છે બચ્ચા ? તું મૃત્યુનો ડર કરે છે ? એ તો આપણ સહુને માટે માંડયું છે. મને ખાત્રી છે કે મારો અંત હવે નજીક છે. મારી આશાઓ તમો–ખીલતાં પુષ્પો ઉપર અવલંબી છે. હવે તો તમારે જ યુદ્ધ ચલાવવું પડશે. મારૂં હૃદય તો હવે એકાએક ટાઢું પડી જાય છે. મને તો હવે કદિ ન અનુભવેલો એવો થાક લાગ્યો છે. + + + હવે તો હું ઘેર જઇશ. મને વળી પાછા અંધારાં આવે છે. ” ભાવીને વીંધી આરપાર જતી હોય તેવી દૃષ્ટિ ફેંકી, અશ્રુભીની આંખે, લાલાજીએ મારી સાથેની છેલ્લી વાતચીત ખતમ કરી; અને મારી ચિંતાતૂર મનોદશામાંથી મને હચમચાવી નાખી, માયાભર્યાં નમસ્કાર કરી, એ વ્હાલા ડોસા ચાલી નીકળ્યા. હાય ! ફરી વાર એને નહોતું દેખાવું.

મૃત્યુ-શય્યા

ડૉકટર ! હું બિમાર છું, બુઢ્ઢો બની ગયો છું, તે છતાં મારૂં સ્થાન એ સરઘસને મોખરે જ સમજજો !"

સરકારી ઘોષણાનો ભંગ કરતી લાહોરી જનતા હજારોની સંખ્યા હલકી ઉઠી. હાથમાં શોકસૂચક શ્યામ પતાકાઓ ફરકતી હતી. 'સાયમન પાછા સીધાવો'ના ધ્વનિ ગાજતા હતા. મોખરે લાલાજી, રાયજાદા હંસરાજ, ડૉ. સત્યપાલ, ડૉ. મહુમદ આલમ વગેરે સરદારો શાંતિ તથા અહિંસાના સંરક્ષકો બનીને ચાલતા હતા. પં. માલવીયાજીને લાલાજીએ સરઘસને છેડે રાખેલા હતા : એમ કહીને કે 'આપ બિમાર છો.' પોતાના પ્રાણની ખેવના ન કરનાર એ પુરૂષને બીજા માટે આટલી ઝીણી કાળજી હતી.

સરઘસ સ્ટેશનની નજીક થંભી ગયું અને સાઇમન કમીશનની સ્પેશ્યલ આગગાડીની વાટ જોતું ઉભું રહ્યું. લોકો માત્ર શાંતિપૂર્વક ઉભા ઉભા 'સાયમન પાછા જાઓ' અને 'વંદેમાતરમ્'ના નિર્દોષ ધ્વનિ ગજાવી રહ્યા હતા. સ્ટેશનની ચોગરદમ કાંટાવાળા તાર બાંધીને ચોગાન વાળી લીધું હતું, અને તેની અંદર પોલીસ ઘેરો ઘાલીને ઉભી હતી. એકાએક કશા પણ ટંટા તોફાન વિના, લોકો તરફથી લગાર પણ કારણ મળ્યા વિના પોલીસે ભાન ભૂલી જઇ એ તારની બહાર જામેલી મેદનીના મોખરા ઉપર લાઠીના પ્રહારો પર પ્રહારો શરૂ કર્યાં અને હુમલો કરનાર માંહેલા આગેવાન અંગ્રેજ અમલદારની લાઠીના ઘા લોકવૃંદને અગ્ર ભાગે ઉભેલા લોક-નેતાઓ ઉપર પડયા. ફડ ! ફડ ! ફડ ! લાઠીઓ તૂટી પડી. ડૉ. આલમને, લાલા હંસરાજને,

ઘણાને ચોટ લાગી. અને વધુમાં વધુ માર વાગ્યો વૃદ્ધ, જર્જરિત લાલાજીને. એની છત્રી તૂટી ગઇ, એની છાતી પર અને ખભા પર ઘા પડયા, અને છતાં પ્રહારો ચાલૂજ રહ્યા. જો રાયજાદા હંસરાજે આડા પડીને પ્રહારો ન ઝીલી લીધા હોત તો લાલાજીનું શરીર ત્યાં ને ત્યાં ઢગલો થઇ જાત. કેમકે પોલીસનો ગોરો અમલદાર તો લાઠીની ઝડી વરસાવતો જ રહ્યો.

મોખરે ફડાફડી બોલી ગઇ અને મેદનીમાં શોર મચી ગયો કે "નેતાઓને માર્યા ! લાલાજીને માર્યા ! પોલીસે માર્યા !" એ શબ્દો ગડગડાટ કરતા તોપખાનાના અવાજની માફક મેદનીના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પ્રસરી ગયા. અને નેતાઓ તરફના એક જ ઇસારે ત્યાં સંગ્રામ મચી જાત. કદાચ સારી પેઠે લોહી છંટાત. પરંતુ ધૈર્યસાગર લાલાજીએ ખામોશ રાખી. અન્ય નેતાઓ પણ જનતાને રોકી પોતપોતાને સ્થાને અવિચલ ઉભા રહ્યા. લોકો ઉપર અહિંસા અને શાંતિની નિરવતા પથરાઇ ગઇ. બરાબર છાતીની ચોટ લાગવાથી ખળભળી ગયેલા લાલાજી પલકમાં પાછા ટટ્ટાર થયા અને પોતાના ઉપર નિષ્કારણ આવા નિર્દય પ્રહારો કરનાર અંગ્રેજ અધિકારીને એટલું જ પૂછ્યું કે. "તમારૂં નામ શું છે ?"

નામર્દ અંગ્રેજ નિરૂત્તર રહ્યો. ફરીવાર લાલાજીએ પૂછ્યું: "જો તું મર્દ હો, તો તારૂં નામ બતાવ."

એ હીચકારા અંગ્રેજમાં, કર્તવ્યની રૂઇએ પોતાનું નામ આપવા જેટલી પણ હિમ્મત નહોતી રહી.

પોતાનું મુખ અણઓળખ્યું રાખવા માટે એ પશુ અદૃશ્ય થઇ ગયો. [પાછળથી એમ ખબર પડી કહેવાય છે કે એ લાહોરનો સીનીઅર પોલીસ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ હતો. લાલાજીની જીવન-જ્યોત એ ગોરા સત્તાધારીએ જ બુઝાવી નાખી એવો પ્રજાનો આરોપ છે. પણ એને કે કોઇને સરકારે કશી નશ્યત કરી જ નથી.]

"હું શા માટે એ પ્રહારો ઝીલતો ઝીલતો ત્યાં ને ત્યાં ખતમ ન થઇ ગયો? શા માટે તે ક્ષણે મારા અંતરમાં કાયરતાએ ઘર કર્યું હતું? એક રોગીની રીતે રીબાઇ રીબાઇને બિછાને મરવા કરતાં ત્યાં છાતી પાથરીને પ્રાણ આપવાનું મારા તકદીરમાં કેમ નહોતું?"

આવી આવી આંતર્વેદના લાલાજીને તે ઘડીથી સતાવવા લાગી. ઘણા સમયથી ચાલી આવતી ફેંફસાંની નબળાઇએ તે પ્રભાતના પ્રહારોથી જોર પકડ્યું. પરંતુ દેહની ચિંતા રાખ્યા વિના તે દિવસની સંધ્યાએ લાલાજી સાયમન-વિરોધની સભામાં ચાલ્યા.

"લાલાજી!" ડૉ. ધર્મવીર એમને હાથ જોડીને વિનવવા લાગ્યા, "લાલાજી, ભલા થઇને આપ આજની સભામાં બોલવા ઉઠશો નહિ. ફેંફસાંની ઇજા વધી પડશે."

"નહિ ભાઇ!" લાલાજી બોલ્યા, "આજે સાંજે તો હું લાખ વાતે ય બોલ્યા વગર રહેવાનો નથી. ભલે મારો જીવ નીકળી જાય."

એ વ્યાખ્યાન લાલાજીના મુખનું છેલ્લું વ્યાખ્યાન હતું-ને છેલ્લું બનવાને જ લાયક હતું. વીરના મૃત્યુને

શોભાવનારી એ વાણી હતી. સંસારનું સમગ્ર દૈન્ય ફગાવી દઈ, અનંતના મહાપંથ પર સંચરતો વીર જ એવું બોલે છે, અને એને બોલે બોલે આગમના સૂર બંધાય છે. એ બોલ્યા તે આ રહ્યું:

“આ વ્યાસપીઠ ઉપર ઉભો રહીને હું ઘોષણા કરૂં છું કે આજ અમારા પર જે માર પડયો છે, તે અંગ્રેજી સામ્રાજ્યનો વિનાશ નજીક હોવાની નિશાની આપે છે. જેણે જેણે પોલીસના આ ક્રૂર કર્મને જોયું છે તે એને કદિ પણ નહિ ભૂલી શકે. એ હીચકારા હુમલાનો બદલો આપણે ચૂકવવો જ રહ્યો છે. એ બદલો આપણે ખૂનખરાબીથી નહિ પણ સ્વાધીનતાની પ્રાપ્તિથી ચૂકવીશું. હું સરકારને ચેતાવું છું કે જો કદાચ આ દેશમાં રૂધિરભીની રાજ્યક્રાંતિ ફાટી નીકળે તો તેની જુમ્મેદારી અમારા પર નહિ પણ તમારા દુષ્કર્મી ગોરા અમલદારો પર રહેશે. અમારૂં ધ્યેય તો એ છે કે અમારે સ્વરાજનું યુદ્ધ શાંતિમય અને અહિંસાત્મક માર્ગે લડી લેવું; પરંતુ જો સરકાર અને સરકારી અધિકારીઓની આવી જ કાર્યરીતિ ચાલુ રહેશે અને એને પરિણામે જો અમારા નૌજવાનો અમારા કહેવાની પરવા છોડી દઈ એવો નિશ્ચય કરી બેસશે કે સ્વાધીનતા હાંસલ કરવાનો માટે તો જે કાંઈ કરવું પડે તે બધું ઠીક જ છે, તો એમાં કશા આશ્ચર્યની વાત નહિ લેખાય. હું એ દિવસ જોવા જીવતો રહીશ કે નહિ તે નથી જાણતો; હું જીવતો રહું કે મરી જાઉં, પણ જો કદાચ મારા દેશના નૌજવાનોને લાચાર બનીને એવા દુર્દિનનો સામનો કરવો પડશે, તો મારો આત્મા જ્યાં

હશે ત્યાંથી તેઓને યુદ્ધમાં વિજય સાંપડવાના આશીર્વાદ દેશે.”

લાઠીના ઘાએ એ જીર્ણ દેહને તે દિવસથી જ ખળભળાવી નાખ્યો હતો. છાતીમાં સોઝો આવી ગયો હતો. દિન પ્રતિદિન એની અસર વધતી જ ચાલી, કેમકે આશાએશ લેવાની સલાહ એમણે માની જ નહિ. નેહરૂ રીપોર્ટને લોકપ્રિય બનાવવાના પ્રયત્નો આડે એને પોતાના પ્રાણની રક્ષા સાંભરી નહિ. દિલ્હીમાં મળેલી મહાસમિતિમાં પોતે હઠ કરીને હાજરી દેવા ગયા. ત્યાંથી આવ્યા પછી એ પટકાઇને પથારીવશ બન્યા. તા. ૧૭ મી નવેમ્બરનું પ્રભાત હતું. વ્યથા વધતી હતી તે પોતે પથારીમાં પડયા પડયા મૌન મુખે સહન કરી રહ્યા હતા. એમ કરતાં પીડા અસહ્ય થઇ પડી. અબોલ લાલાજીએ બેઠા થઇને પલંગમાં પલોંઠી ભીડી. આખે માથે કામળો ઓઢી લીધો. થોડીવારે ઢળી પડયા. આંખો મીંચી દીધાં. પોઢી ગયા. મૃત્યુની ગોદમાં મધૂર સુખનિદ્રા મંડાઈ ગઇ.

થોડીવાર તો પાસે બેઠેલ પૌત્રને લાગ્યું કે દાદાજી નિદ્રા કરે છે. પણ પછી સંદેહ પડયો. દોડીને સહુને બોલાવ્યા. ટેલીફોન કરીને દાક્તરોને તેડાવ્યા. મૃતદેહની મુખમુદ્રા પર એટલી બધી તાઝગી હતી કે દાક્તરોએ આવીને જ્યારે મૃત્યુ જાહેર કર્યું ત્યારે જ શ્રદ્ધા બેઠી કે દીપક ઓલવાયો છે.

લાલા હંસરાજ આવ્યા ને ભાઇ પરમાનંદ આવ્યા. બાલ્યાવસ્થાથી જ દોસ્તીની ગાંઠમાં બંધાએલા ત્રણે

ગોઠીઆ હતા. જીવનનાં પ્રત્યેક કાર્યોમાં ત્રણેએ સાથે મળી સેવા દીધેલી. પરંતુ છેલ્લે છેલ્લે ભાઈ પરમાનંદની પ્રકૃતિએ પલટો લીધેલો. લાલાજીની સાથે ઉગ્ર મતભેદ પડેલો. લાલાજીના ઉતાવળીઆ સ્વભાવે બન્ને વચ્ચે અંગત વિચ્છેદ પાડેલો. ઘણા દિવસથી ચાર આંખો પણ ભેળી નહોતી થઈ. આજ મિત્રના શબના પગ પાસે ઉભેલા એ 'ભાઈજી'ને સાઠ વર્ષનો ભૂતકાળ સાંભરી આવ્યો. મૃત બાંધવના સૂતેલા, સૌમ્ય, સ્નેહનીતરતા મુખ સામે 'ભાઈજી'ની મીટ મંડાઈ ગઈ. એનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુની ધારાઓ ચાલવા લાગી. મિત્રના ચરણ ઝાલીને 'ભાઈજી' નાના બાલકની માફક રોયા. સાંજરે સારૂં હિન્દ રોયું. દેશદેશાવરમાં અનેક નાનાં મોટાં સ્નેહીજનોએ પણ અશ્રુ સાર્યાં. જેણે જેણે લાલાજીને દૂભવ્યા હતા તે તમામને દિલમાં ચીરા રહી ગયા. જેને જેને મરનારે દૂભવેલા તેના વ્રણો ઉપર એ નિર્દોષ મહાવીરના મૃત્યુએ ક્ષમાની ફુંક મારી રૂઝ વાળી દીધી.

"He was ever a brave man, the bravest of the brave, and therefore he would wish no better death than that by which he died.

"એ વીર હતો, વીરોનો પણ વીર હતો. અને આના કરતાં બીજું કયું બહેતર મૃત્યુ એ માગી શકત.!"

[દીનબન્ધુ એન્ડ્રુઝ]

શ્રદ્ધાંજલિ

જાહેર જીવનમાં સદાય સંગ્રામ ખેલનાર, શત્રુ કે મિત્ર સહુના ઉપર આક્રમણ કરી તૂટી પડનાર અને પોતાને પણ કોઇ ન છોડે તેવું માગી લેનાર જન્મ-સિદ્ધ લડાયક નર આ લાજપતરાય એના ખાનગી જીવનમાં કેવા હતા ? મીણ જેવા મૃદુ અને બાલક જેવા નિર્દોષ: પોતે જાતે પૂરા વિનોદી હતા, અન્ય સહુનાં ટોળ ટિખળ કરતા, અને પોતાનું ટિખળ થતું પણ માણી શકતા. નાનાં બાલકોના તો પરમ પ્રેમી હતા. બચ્ચાં સાથેની રમતોમાં એને ફિલસુફીની ચર્ચાથી પણ અધિક આનંદ પડતો. મિત્રોનાં બિમાર બચ્ચાંની પથારી પાસે બેસીને કલાકો સુધી દેશભકિતની કથાઓ કહેનાર લાજપતરાયને આજે મિત્રો યાદ કરે છે. પરદેશમાં પણ એને ગોરા મિત્રોનાં બાલકો સાથે રમવાનું સહુથી વધુ સુખકર થઇ પડતું. આજે એનાં સ્મરણો લખતાં એક સ્નેહી કહે છે કે

“મંદ મંદ મલકતા એ મુખ સામે તાકીને હું ઉભો હતો, અને એ ન ભૂલાય તેવી બે આંખોના

કોમલ મધુર દૃષ્ટિપાત વડે અવાર નવાર મારી મહેનતનો મને બદલો વળી જતો.

"પછી તો હું મોટો થયો, એને ઓળખતો ને ચાહતો થયો, તેમ તેમ તો એ અવિસ્મરણીય એ આંખોમાં હું કોઈ ગુપ્ત વાણી ઉકેલતો થયો. એ આંખોમાં તો મને મનુષ્યોમાં વિરલ એવા એક આત્માનું દર્શન થયું : માનવ-કલ્યાણ માટેની ધગશથી સળગતા અને અવિશ્રાંત કામ કરતા આત્માનું એ દર્શન હતું. પણ મને નથી ખબર કે એ આત્માને રાજકારણમાં કેવોક રસ પડતો હતો. એમની સાથેની મારી વીસ વર્ષની ઓળખાણ દરમ્યાન રાજકારણ વિષે એવો એક પણ શબ્દ મેં એના મ્હોંમાંથી નથી સાંભળ્યો કે જેમાંથી રાજકારણ તો એક અનિવાર્ય આપત્તિ હોવાનો ધ્વનિ ન નીકળ્યો હોય. બહેતર્ પરિસ્થિતિમાં, ને મૂક્ત વાતાવરણમાં લાલાજી રાજનીતિજ્ઞ નહિ પણ કોઇ ઝેવીઅર સમા કે સાવન્રોલા સમા પરમ સુધારક જ થયા હોત, લડવૈયા તો હરગિઝ બન્યા હોત, પણ પાપ સામે, દુઃખ સામે ને રોગ સામે લડાઇ માંડત. અંધકાર સામે યુદ્ધ કરતા પ્રકાશના પયગમ્બર તરીકે જીવન ખતમ કરીને એ પોતાના મૃદુ રૂઝણ-સ્પર્શનાં જ શીતલ સ્મરણો મૂકી જાત.

"દિવસભર જ્યારે એ રાજકારણથી ઘરાઇ રહ્યા હોય ત્યારે, એટલે કે હંમેશાં સાંજરે જ હું એમને મળવા જતો. કેમકે મૂક્ત અને નિર્દોષ હૃદયે તો એ ત્યારે જ હસતા. મોટી મોટી—પોતાનાથી પણ મહાન

પુરૂષોને પટકી નાખનાર મોટી વિપત્તિઓની વચ્ચે પણ એક બાલકની પેઠે હસી પડવાની જે આ શક્તિ—તે શકિતને પ્રતાપે જ લાલાજી પ્રત્યેક વખતે શત્રુ સામે પ્રચંડ મોરચા માંડવાનું ભીષણ નિશ્ચય-બલ લઇ કારાગૃહો-માંથી બહાર નીકળતા. એના સત્ય-જીવનની આ ઉન્નત પલો દરમ્યાન જ એની વાર્તાલહરીઓ એક પછી એક પ્રસંગ પર રેલમછેલ કરતી ચાલી જતી. પ્રસંગોપાત અમે તોફાને ચડતા અને એનું ટિખળ કરતા. એ ટિખળના બદલામાં અમને શું મળતું ? પાંચેક મીનીટની એકાદ વકતૃતાઃ જેમાં એની ભાષા-સમૃદ્ધિ વિદ્યુત્ શા ચમકારા કરતી અમારી ગુફ્તેગૂમાં નવીન જ ભાત્ય પાડી દેતી.

" પરંતુ આજે તો મને યાદ આવે છે એ શાંત સંધ્યાઓ, કે જ્યારે એ સંત મોટી આરામ-ખુરસી ઉપર ઢળી પડતા અને પછી એની રસના મધૂર શબ્દે પ્રેમ અને પરમાનંદના સિદ્ધાંત પર સ્થપાએલી જીવન-ફિલ્સુફીનું વિવરણ રેલાવ્યે જતી. જીવનની અધમતાના અને વિકૃતિના ભાનવાળી એની પલોને હું આજે નથી સંભારતો. હું તો સંભારૂં છું પેલી વિરલ ઘડીઓને કે જ્યારે એને જગતના ઇશ્વરી ગૌરવનું ભાન થતું અને જ્યારે પોતાના જીવનના આનંદ બદલ સાચા ભક્તિભરપૂર અંતઃકરણે એ સર્જનહારના અહેશાન ગુજારતા.

"પરંતુ હાય ! એ મધુર કંઠ આજે ચુપ બન્યો છે ને એ બે આંખોનું ચમકતું તેજ ઓલવાઇ ગયું છે. લોકો મને કહે છે કે એની હત્યા કરવામાં આવી છે.

હું એ નથી જાણતો, હું તો માત્ર આટલુંજ જાણું છું કે એણે તો પોતાના જાલીમોને, તેઓએ અગાઉ જ્યારે જ્યારે પોતાના પર જુલ્મ ગુજારેલો ત્યારની માફક આ વખતે પણ ક્ષમા જ આપેલી હશે. કેમકે હૃદયનું રૂધિર તપી જતી વેળા એ સિંહની માફક સંગ્રામ કરતા તે છતાં 'મેંઢા જેવા ગરીબ' એ વિશેષણ એને જેટલું બંધ બેસે છે તેટલું અન્ય કોઇને બેસતું હોવાની મને ખબર નથી."

દીનબંધુ એન્ડ્રુઝ લખે છે:

"મારી કલ્પનામાં તો એકની એક જ મૂર્તિ રમી રહી છે : જીવનભર જે દીઠેલી તેની તેજ : હાસ્ય વિનોદ અને રમૂજથી છલકાતા : અને એટલા બધા દિલાવર દિલના, કે દરેકે દરેક પ્રસંગે એની બાલક સમાન પ્રકૃતિ ઉછળી આવતી. એક ક્ષણે જુઓ તો કોઇએ કશું કહ્યું હોય તેના ઉપર ધમધમાટભર્યા ઉશ્કેરાઇ પડ્યા હોય, અને પોતાના દેશને થયેલા કોઇ અન્યાય ઉપર રોષે ઉભરાઇ રહ્યા હોય; બીજી જ ક્ષણે જુઓ તો એના એજ પ્રસંગની અંદર કોઇ મનુષ્ય–સ્વભાવની નબળાઇનો મુદ્દો નજરે પડતાં તો એ ખડખડાટ હસી પડે. આપણને એમજ લાગી જાય કે એનો મિજાજ પણ એક બાલકની માફક લ્હેર અને ગાંભીર્ય વચ્ચે ક્ષણે ક્ષણે પલટા લઇ રહ્યો છે.

"અંતમાં તો હમેશાં અચૂક એ ઉજળી બાજુ જ નિહાળતા. અને એને જરા જેટલી પણ અનુકમ્પામય વિનવણી થતાં તો એ અન્ય કોઇ પણ મનુષ્ય કરતાં

વેળાસર બધું મનદુ:ખ વિસરી જવા ને ક્ષમા કરવા તત્પર થઇ જતા. જેમ જેમ વૃદ્ધ થતા ગયા તેમ તેમ તો એ દિલગજાઇ ક્ષીણુ બનવાને બદલે બળવાન બનતી ગઇ. એ તો એનું એક અજબ લક્ષણુ હતું. જીવનની અંતિમ ઘડી સુધી એણે પોતાની બાલ-પ્રકૃતિ સાચવી રાખી.

"મૃદુતા, પ્રેમ, ક્ષમાવૃત્તિ અને ઔદાર્ય—એ તમામ અંશોથી છલકતા વિનોદ-વૃત્તિ, એ તો એના ચારિત્ર્યનું મુખ્ય લક્ષણુ હતું. એ ગુણુ તો પોતે બોલતા હોય ત્યારે જાણે કે એનાં નેત્રોમાંથી નીતરતો હતો. આંખોના એક પલકારામાં અને મ્હોં પરના એક સ્મિતમાં તો એના અંતરમાં ભરેલી તમામ વેદના ને તમામ મમતા બહાર ઝલકવા લાગતી. કેટલાએક માણસોમાં એવું મીંઢા-પણું હોય છે કે જે એનાં આંતરિક સ્વભાવને અમુક અંશે છુપાવી રાખે છે, અને એમનાં ઉંડાણુમાં શું શું ભરેલું છે તે પામતાં ઘણી વારે લાગે છે. પરંતુ લાજ-પતરાયનું તમામ ભીતર તો પલકમાં બહાર ધસી આવતું અને એની મુખમુદ્રા જ અંતરની આખી કથા બોલી નાખતી. આ બધું એના બચપણુથી જ ખીલતી આવતી એ નિખાલસતા, નિર્ભયતા અને સચ્ચા-ઇને જ આભારી હતું. આનો અર્થ એ નથી કે મોટી વયે પોતાના નિત્યના વ્યવહારમાં એ સાવધાની નહોતા સાચવી શકયા. ના, એમ તો એનામાં સંપૂર્ણ કાર્યકુશલતા હતી અને વ્યવહારૂ કામકાજમાં એને છેતરી જવું સહેલ નહોતું. પરંતુ આ સાવધાન વૃત્તિએ એના સ્વભાવને કઠોર નહોતો કરી મૂકયો. એ શકિતએ

એની મુખમુદ્રા પરથી પેલી નિઃશંક નિખાલસતાને નીચોવી નહોતી લીધી. યત્નથી પણ એ પોતાના મનોભાવને ન જ છુપાવી શકતા.

"કેવું બાલ-હૃદય ! પારીસમાં મી. રાણા રહે છે એના પત્ની એક જર્મન બાઈ છે. હું એની સાથે રહેવા ગયેલો. સાથે રહ્યાં તે દરમ્યાન લાલાજી સિવાય બીજા કોઇની વાતો ભાગ્યે જ અમે કરી હશે. એ કોમલ દિલની જર્મન બાઈને તો પોતાનું એકાદ સગું બાળક મરી ગયું હોય એટલી વેદના થાય છે. કેમકે લાજપતરાય, ડોસા હોવા છતાં પણ એ બાઈને 'મા' સમાન જ ગણતા અને એના ઘરમાં રહ્યા તે દરમ્યાન તો એના 'અતિ લાડકા' છોકરા જેવા જ બની ગયેલા. બાઈ કહે છે કે " ઓહો ! કેવા ગમ્મતી અને નિરંતર મશ્કરીખોર ! એના હાસ્યથી તો આખું મકાન ગાજ્યા કરતું. ને એ સીધાવ્યા ત્યારે તો જાણે ઘરમાંથી અર્ધું તેજ પણ એની સાથે જ ચાલ્યું ગયેલું." બાઇની આંખમાં આ બોલતી વેળા જળજળીઆં આવી ગયેલાં. એણે બીજી હૃદયદ્રાવક વાત તો એ કહી કે લાલાજીના અવસાનના સમાચાર સાંભળીને ઘરની દાસી પણ આંસુભેર રડી પડી હતી અને બોલતી હતી કે

'દાદાજી આ દુનિયા પરથી ચાલ્યા ગયા એ તો જાણે કે મનાતું જ નથી.'

" કોઇએ કહ્યું છે કે સાચી મહાનુભાવતાને શોધી કાઢવાનો સહુથી સહેલો માર્ગ આ છે: એ મનુષ્યની અંદર વૃદ્ધાવસ્થામાં બાલ-હૃદય રહ્યું છે કે નહિ તે તપાસી

લેવું. મહત્તાની જો આ જ આંકણી હોય તો લાજપતરાય સાચેસાચ મહાન હતા.

"અધિકારશાહીને હાથે એને શું શું સહેવું પડયું છે એનો હું જ્યારે વિચાર કરૂં છું, ત્યારે તો એની ક્ષમાવૃત્તિનો આંક તાજ્જુબ કરે છે. પ્રથમ પહેલાં ઇ. સ. ૧૯૦૭માં ગભરાટની ઘડીમાં એને સરકારે સંદતર અન્યાયથી હદપારી અને ગિરફ્તારી આપ્યાં. હરકોઇને પણ ઝેરીલા બનાવી દેવાને માટે એટલું જ બસ થાત, કેમ કે એ સજા છેક જ નિષ્કરણ અને અધર્મી હતી- પરંતુ લાલાજી તો જેવા સૌમ્ય હતા તેવા જ પાછા વળ્યા અને એ દિવસોના રાજપ્રકરણ ઉપર પોતાની વ્યવહાર-કુશળ શૈલીએ સંયમશીલ અને નરમાશભરી ભરી અસર પાથરતા રહ્યા. પાછા વળતાં પોતાને જે અસાધારણ લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત થઈ તેનાથી તેણે પોતાનુ સમતોલ લેશ માત્ર નહોતું ગુમાવ્યું.

એજ વસ્તુ વારે વારે બની. એનો અમેરિકાનો અનુભવ અત્યંત કટુ હતો. ત્યાં એક બાજુથી એને ગુપ્ત વિપ્લવની હિંસામય યોજનાઓમાં ઘસડી જનાજનારાઓ હતા, અને બીજી બાજુ હતા છુપા જાસૂસો કે જેઓ પલેપલ એના ઉપર ટાંપી રહી એની વાતચીતોમાં એકાદ અસાવધ શબ્દોચ્ચાર પડવાની જ વાટ જોઇ રહ્યા હતા. એ સંજોગોમાં પણ લાજપતરાય તો એના એજ નિર્ભય અને બાલક સમા નિખાલસ ને નિર્દોષ જ રહ્યા હતા. અમેરિકામાં એને ઓળખનારા ઘણાઓએ મને કહ્યું છે કે હિન્દના કોઈ પણ નેતાએ પૂર્વે ન ઉપજાવેલી એવી ઉંડી છાપ એમના પર લાજપતરાયે જ પડી હતી."

"મને લાગે છે કે એ મહાન જીવનનું સહુથી વધુ વિલક્ષણ તત્ત્વ એના પ્રત્યેક ગુણની જૂજવી ઉચ્ચતામાં નહિ, પણ એ તમામ ગુણોના દુર્લભ મિલનમાં રહેલું છે."

[પંડિત મોતીલાલ નેહરૂ]

યુનીવર્સીટીની ઉચ્ચ કેળવણીનો લાભ એને મળ્યો નહોતો, પરંતુ એ ન્યૂનતાને એણે પોતાના સ્વયંશિક્ષણ થકી ને વિશેષે કરીને તો વિદેશના અનુભવો થકી પૂરી લીધી હતી."

"એના પ્રત્યેક બોલની પાછળ એક સાચું ને સળગતું વ્યક્તિત્વ ઉભું હતું. પોતાના અભિપ્રાય પર મક્કમ રહીને મરી ફીટવાની શક્તિ આપનાર આત્મ-શ્રદ્ધા અને અડગ હિમ્મતમાંથી ઘડાયલું એ અદમ્ય વ્યક્તિત્વ હતું. એ ગરીબોનો બંધુ હતો—અસમાનતાને ધિઃકારનાર અને સામાજીક સમાનતાને માટે મથી જનાર એ સાચો લોકશાસનવાદી હતો."

[તેજ બહાદૂર સાપ્રુ]

લાજપતરાય સંગ્રામ કરતાં શાંતિને વધુ ચાહતા. એ હિંસાવાદી તો કદિ પણ નહોતા. એ જાણતા હતા કે હિન્દને સશસ્ત્ર બળવાથી કે બુમ ખૂનખરાબીથી મૂક્તિ નથી મળવાની. અત્યંત સમતોલ મગજનો એ પુરૂષ હમેશાં ચાલુ વસ્તુસ્થિતિને સમજતો હતો. કુદરતી રીતે ધર્મ પ્રત્યે ઢળેલા મનવાળા એ પુરૂષની એવી પણ માન્યતા નહોતી કે પોતાના દેશ પર પ્રેમ રાખવાને ખાતર અન્ય દેશો પ્રત્યે ધિઃકાર સેવવો અનિવાર્ય છે.

* પોતાની જાત માટે એ હરહંમેશાં નીચો જ આંકણી રાખતા. પોતાનું ચાલતાં સુધી આપદે કદિ ન ઉભા રહેતા."

[બિપીનચંદ્ર પાલ]

"એનું જીવન તો સેવા અને સ્વાર્પણનું મહાકાવ્ય હતું. સદાસર્વદા એનું સ્થાન તો સંગ્રામની મધ્યમાં જ રહેતું." [પ્રકાશમ]

"એક સચ્ચા મહાન રાષ્ટ્રવાદીની અને સ્વાધીનતાને ખાતર લડનાર નિર્ભય યોદ્ધાની હિન્દને આજે ખોટ પડી છે; બલ્કે આ ખોટ તો સમગ્ર જગતને પડી છે. માનવ જાતિના વિકાસને માટે દસે દિશામાં ઝૂઝનાર એક મહાન આંતર-રાષ્ટ્રીય પુરૂષને જગત આજે હારી બેઠું છે," ના. વિઠ્ઠલભાઇ પટેલ

"લાલા લાજપતરાય મરી ગયા. ઘણું જીવો લાલા લાજપતરાય ! હિન્દના નભોમંડળમાં જ્યાં સુધી સૂર્ય તપે છે, ત્યાં સુધી લાલાજી જેવો માનવી મરે નહિ. લાલાજી એટલે એક માનવી નહિ, એક સંસ્થા. યૌવનથી જ એણે સ્વદેશ-સેવાને ધર્મ કરી સ્વીકારેલ. અને એનું દેશાભિમાન સાંકડા સંપ્રદાયનું નહોતું. એ જગત બધાને ચાહતા તેથી જ સ્વદેશને ચાહતા. એની રાષ્ટ્રીયતા આંતર-રાષ્ટ્રીય હતી. તેથી જ યુરોપી લોકોનાં દિલ પર એનો એટલો કાબુ હતો. યુરોપ અમેરિકામાં એને અનેક મિત્રો હતા. તેઓ એને ચાહતા કેમકે તેઓ એને ઓળખતા." [મહાત્મા ગાંધીજી]

[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

રાષ્ટ્રવીર શિવરાજ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

સત્યવીર શ્રદ્ધાનંદ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] સાહિત્ય મંદિર

[illegible]